

4^e jaargang, oktober 1998

Nº3

F RYSLÂN

kwartaalblad van het Fries Genootschap

NIEUWSBLAD VOOR GESCHIEDENIS EN CULTUUR



FRYSLÂN

Nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur

4e jaargang nr. 3, oktober 1998

Fryslân is een uitgave van het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. Het verschijnt vier keer per jaar en wordt toegezonden aan de leden van het Fries Genootschap

Eindredactie:

Meindert Schroor

Redactie:

Johan Frieswijk

Evert Kramer

Yme Kuiper

Vaste medewerkers:

Wiebe Bergsma, Onno Hellinga,

Goffe Jensma, René Kunst,

Gilles de Langen, Hans Mol,

Rita Mulder-Radetzky, Harm Nijboer,

Lourens Oldersma, Jacob van Sluis,

Hotso Spanninga,

Tineke Steenmeijer-Wielenga,

Johanneke Sytsema, Oebele Vries

Redactiesecretariaat:

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden

aan: *Fryslân*, Postbus 6091,

8902 HB Leeuwarden/Ljouwert.

Telefoon/fax: 058-2665309

Ledenadministratie:

Fries Genootschap

Turfmarkt 11

8911 KS Leeuwarden

058-2123001

(Alleen telefonisch bereikbaar op woensdagmorgen tussen 09.00 en 12.00, Hilda Dekkinga)

Ontwerp omslag: Mlinar Design

Lay-out: Klazien Schroor-Dijkstra

Druk: Grafisch Bedrijf Hellinga,
Leeuwarden

Het *Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde*, opgericht 26 september 1827, met als Beschermvrouwe H.M. de Koningin, heeft als doel het onderzoek naar en het vergroten van de kennis omtrent al hetgeen de geschiedenis, oudheid- en taalkunde van Friesland betreft.

U kunt zich verzekeren van regelmatige toezending van *Fryslân* door lid te worden van het Fries Genootschap. Gebruik daartoe de bijgevoegde antwoordkaart.

Losse nummers: f 5,00

ISSN: 1383-6560

Van de redactie

Veel militaire geschiedenis in deze herfstaflevering van *Fryslân*. Om te beginnen een tweetal schansen, de enkele jaren geleden ontdekte schans bij Bakkeveen en de schans van Oudeschoot, die bij de verdubbeling van de A 32 werd aangesneden. Daarnaast een bijdrage over de uit Thüringen afkomstige familie Schenck von Tautenburg, die een belangrijke rol speelde in de politieke geschiedenis van de noordoostelijke gewesten in de Nederlanden. De oud-secretaris van de Friesche Elf Steden biedt ons een kijkje in de keuken van deze meest vermaarde Friese organisatie. Zijn overpeinzingen bestrijken ruim drie decennia. Daarnaast een drietal uiteenlopende bijdragen. Ook en vooral in de negentiende eeuw werd gedebatteerd over waarden en normen die momenteel weer ter discussie lijken te staan: heldenmoed of burgerplicht. Voorts twee artikelen uit de hoek van de kunstnijverheid, te weten over de in Workum teruggekeerde tegelkamer en over Bolswarder zilverwerk als premie, ter stimulering van de veehandel in dit hart van Westergo. Tenslotte onze vaste rubrieken, Ynboekt en de agenda.

(Bij de voorpagina)

Bij ceremoniële bijeenkomsten dragen

vrijmetselaren een traditioneel schootsvel.

Het afgebeelde schootsvel is een exemplaar van de loge van "De Friesche Trouw" te Leeuwarden.

In dit nummer:

Van de redactie	2
George Schenck van Toutenburg: veertig jaar actief in Noordoost-Nederland 1496-1540	3
Overpeinzingen van een secretaris: 34 jaar uit de geschiedenis van de 'Friesche Elf Steden'	5
Een derde leven voor een 200-jarige: Wel en wee van een unieke tegelkamer uit Workum	8
Zilverwerk als premie: Roskammerij en koehandel in Bolsward 1790-1794	10
Een negentiende-eeuwse discussie: Heldenmoed of burgerplicht	12
Klooster en schans: de vesting van Oudeschoot	14
De sterrenschans van Bakkeveen	16
Nochris de PB	18
Nochris 1309	18
De Roblesatlassen	19
Frysk yn it rjochtsferkear	21
Eekhoffprijs 1999	21
Vrijmetselarij in Nederland: 'Wie waarheid zoeken wil, hoeft niet te reizen'	22
Symposium Media en Taal	23
Nederlands Klassiek Verbond	23
Ynboekt	24
Agenda	25

George Schenck van Toutenburg

Veertig jaar actief in Noordoost-Nederland 1496-1540

P. Datema

In 1996 werd het achthonderdjarig bestaan herdacht van Frauenprießnitz. Dit kleine dorp in de Duitse deelstaat Thüringen, in de voormalige DDR, herbergt de grafkelder van de familie Von Tautenburg. Het is bovendien ruim vijfhonderd jaar geleden (1496) dat de eerste vertegenwoordiger van deze familie, George Schenk van Toutenburg in het gevolg van Frederik (IV) van Baden, de nieuwe bisschop van Utrecht naar Vollenhove in het Oversticht kwam. George Schenk werd in 1521 stadhouder van Karel V in Friesland.

Stamslot

De ruïne van het kasteel Tautenburg ligt op tien kilometer ten noordoosten van Jena. Het slot, volgens de overlevering door Rudolf Schenck II in 1232 gebouwd, was het centrum van de gelijknamige Thüringse heerlijkheid, bestaande uit een twintigtal dorpen. Thüringen was een zogeheten landgraafschap onder het huis Ludovingen, dat in 1247 uitstierf. In dat jaar werden de markgraven van Meissen uit het huis Wettin landgraaf van Thüringen en naderhand (1423) keurvorsten van Saksen. Tautenburg viel na de 'Leipziger Teilung' van 1485 binnen de door hertog Albrecht van Saksen bestuurde mark Meissen en Noord-Thüringen (zie *Fryslân* 1998/1, pag. 24).

Ongeveer een halve eeuw daarvoor overleed Rudolf Schenck VI von Tautenburg (1340-1430) op negentigjarige leeftijd. Uit zijn in 1360 met Agnes von Kottwitz gesloten huwelijk had hij twee

zonen, Rudolf Schenck VII (gestorven in 1425) en Busso Schenck (gestorven in 1426), die hij beide overleefde.

Rudolf Schenck VI had testamentair bepaald dat de Tautenburg aan zijn vijf kleinzonen gemeenschappelijk zou vererven. De burch zou namens het vijftal door een voogd worden beheerd. Busso's vier zonen accepteerden deze regeling niet, omdat naar hun zeggen vader Busso, bij zijn leven al met de Tautenburg was beleend. Een van hen, Rudolf Schenck VIII had zich reeds in het bezit gesteld van het slot, maar werd door de enige zoon van Rudolf VII, Ludwig Schenck met geweld uit het stamslot verjaagd. Na een vijftiental jaren van strijd kwamen de erven tot een overeenkomst. Deze hield in dat Ludwig een bedrag van 4000 goudguldens kreeg, de titel Schenck von Tautenburg mocht behouden, maar overigens afstand deed van het slot. Ludwig trok zich terug in Beieren en kocht er Gottmannsgrün bij

Hof. Ludwig's drie zonen vertrokken naar alle windstreken. Christoph trok naar het noorden en trad in dienst van de markgraven van Brandenburg, het latere Pruisen. Siegmund trok oostwaarts en werd de stamvader van de zogeheten Oostpruisische tak van de Schencken von Tautenburg, waarvan nog altijd nakomelingen leven in West-Duitsland. De derde zoon, Wilhelm, vader van George Schenck von Tautenburg, zocht zijn geluk verder zuidwaarts. Hij huwde Kunegunde von Tettau, barones van Windisch-Eschenbach ten oosten van Bayreuth. Latere Nederlandse afstammelingen van Wilhelm, die met Windisch-Eschenbach werden beleend noemden zich baron van Tautenburg en Windisch-Eschenbach.

Frederik van Baden

Van de drie zonen van Wilhelm was George Schenck de oudste. Er werd lange tijd verondersteld dat George Schenck via zijn verwant Johann Schenck (zoon van Busso en raad van de hertog van Saksen) en diens zoon Rudolf (IX), die in Friesland in dienst van de hertogen van Saksen waren, in de Nederlanden belandde. Rudolf trad met twee andere edelen als zaakwaarnemer op voor hertog George van Saksen bij de verkoop van Friesland aan Karel V. Johann en Rudolf behoorden tot die

Het schamele restant van het huis Toutenburg in Vollenhove





Frederik Schenck van Toutenburg was de eerste en - voorlopig - laatste aartsbisschop van Utrecht (1561-1580). Op de achtergrond de provinciale synode van 1565

Nazaten

George Schenck vestigde zich niet op het zogeheten Oldehuis, de vroegere zetel van de drost van de bisschop aan de westzijde van Vollenhove, maar betrok een woonhuis aan de Bisschopsstraat. Aan de zuidoostzijde van het stadje op de zogeheten Camp liet hij een kasteel bouwen de Toutenburg, waaraan jaren werd gebouwd. Ondanks zijn robuuste uiterlijk was het geen echte middeleeuwse burcht, maar veel eerder een 'coulissenslot', omringd door een brede gracht. Dankzij zijn huwelijk met Anna de Vos van Steenwijk kon hij zich de bouw permitteren. Uit dit huwelijk werd een drietal kinderen geboren: Frederik, Lodewijk en Maria. De in 1503 geboren Frederik werd uiteindelijk aartsbisschop van Utrecht, maar zag mede door wanbeleid geen kans de opmars van het protestantisme in zijn diocese te keren. Zijn teraardebestelling (1580) in de Utrechtse Dom was de laatste grote katholieke manifestatie in de Noordelijke Nederlanden. Frederik's broer Lodewijk trok naar Spanje en overleed er op jeugdige leeftijd. Zuster Maria werd abdis van de beroemde abdij voor adellijke dames, Rijnsburg. Uit het huwelijk van George Schenck met Johanna van Egmond werd slechts één zoon geboren: Karel. Nadat zijn vader op 2 februari 1540 aan de gevolgen van een schotwond in het been overleed en het overlijden van zijn moeder erfde Karel de Vollenhooftse Toutenburg. Hij had een depressieve aard en leefde teruggetrokken op dit kasteel. Van hem is bekend dat hij zijn kok, waarschijnlijk een halfbroer uit een jeugdige verhouding van zijn vader met een burgermeisje, met een mes doodde. Karel, die in 1571 ongehuwd stierf op de Toutenburg had één zoon, die eveneens ongehuwd het leven liet. In 1573 kwam de Toutenburg in handen van Karel's halfbroer, bisschop Frederik.

Ruïne

De vier kinderen van George Schenck, waaronder Frederik, lieten geen formeel rechthebbenden na op een omvangrijke erfenis, waarover dan ook meer dan een eeuw werd geprocedeerd. Aan het einde van de achttiende eeuw kwam het huis Toutenburg te Vollenhove in handen van Arend, baron van Sloet tot Tweekuilenhuizen, die de ten westen van Toutenburg gelegen havezathe Oldruidenburg bewoonde. Zijn weduwe liet de restanten van de Toutenburg slopen en gebruikte het afbraakmateriaal om Oldruidenburg op te knappen. Thans zijn van het geheel slechts een poortfragment en twee flankerende torenrestanten over en de kasteelgracht.

Friese sporen

Ook in Friesland liet George Schenck zijn sporen na. Omstreeks 1525 bouwde hij een landhuis onder Ryptsjerk, direct ten oosten van het latere Bos van Ypey. Tussen 1531-1533 werd op instigatie van George Schenck de Zwarteweg aangelegd, tussen de Lekkumerweg bij Harmswerd of Heechterp ten noordoosten van Leeuwarden en George's buitenplaats te Zwartewegsend. De goeddeels door de stad Leeuwarden bekostigde tolweg was de directe voorloper van de Groningerstraatweg. De Stichting op Toutenburg beheert onder meer het gasthuis op de plaats van het vroegere landhuis. Ten westen van de Friese hoofdstad, op de splitsing van de Harlingervaartroute en de Snekevaart of Zwette (thans Kalkhaven) vinden we de toponiemen Toutenburg en Schenkenschans. Eekhoff wijst op een voormalig verlaat in de Zwette op de grens van Westergo en Oostergo. Daar zouden door George Schenck (ca. 1521) of Johann Schenck (ca. 1508) mogelijk een versterkt huis (Toutenburg) en een schans (Schenkenschans) zijn gesticht. Verdere banden met Friesland zijn tot op heden niet aangetoond of het moest een testament uit 1582 betreffen. Daarin vermaken jonker Jheronimus Rattaller en 'joffer Johanna van Tautenburg', natuurlijke dochter van George Schenck twee tabbaarden en enkele andere goederen aan Johanna's 'zuster' Aeltyne, woonachtig te Sneek en gehuwd met de omstreeks 1588 overleden advocaat mr Douwe Broersma. De familie Broersma bezat landerijen in de omgeving van Broek bij Joure, waar ook een Toutenburg of Poepenhuis moet hebben gelegen.

tak van de familie welke het stamslot Tautenburg nog steeds in zijn bezit had. Er zijn overigens geen verbanden bekend tussen deze beide Tautenburgs en George Schenck.

Dankzij George Schenck's petekind, Georgius Westendorp weten we echter dat George Schenck werd opgeleid aan het hof van de markgraaf van Baden. De jurist Westendorp werd vooral bekend via zijn door H.O. Feith in de *Vrije Fries* (deel VI) gepubliceerde dagboek over de jaren 1566-1578. Toen de broer van de Badense keurvorst, Frederik te Utrecht werd benoemd trok George Schenck mee in het gevolg van de kersverse prelaat. Frederik benoemde George Schenck tot drost van het kwartier van Vollenhove. Niet alleen George Schenck, maar ook zijn beide jongere broers, Wilhelm en Ernst dienden in de Nederlanden. Wilhelm, gehuwd met een gravin van Rebersreuth, was enige tijd garnizoenscommandant van het vestingstadje Steenwijk. Hij had twee dochters die met edelen uit de Nederlanden huwden. Ook Ernst was militair. Hij sneuvelde in 1528 bij de door zijn broer Wilhelm geleide bestorming van Hattem en werd in de Grote of Sint Michaëlskerk te Zwolle begraven. Hij was vermoedelijk gehuwd en had een dochter, die later non werd.

Gulden Vlies

De ambitieuze George Schenck had inmiddels op het goede paard gewed. Karel de Vijfde benoemde hem in 1521 tot zijn stadhouder in Friesland. Toen de bisschop van Utrecht zeven jaar later zijn wereldlijke rechten in Overijssel aan Karel de Vijfde overdroeg werd George ook daar des keizers stadhouder. Hetzelfde herhaalde zich in 1536 in Stad Groningen en Ommelanden. George Schenck werd door de keizer vanwege zijn verdiensten in 1532 tot ridder in de Orde van het Gulden Vlies geslagen. Zowel in de Weense Hofburg als op de Taufstein in de kerk van Frauenprießnitz prijkt in goud en blauw het familiewapen van de Tautenburgs met het Gulden Vlies. Hij trad twee keer in het huwelijk, de eerste maal met Anna, een erfdochter uit de machtige familie De Vos van Steenwijk. Via haar verwierf hij belangrijke rechten en grote inkomsten. Na 24 jaar hertrouwde George Schenck met Johanna, gravin van Egmond, die op haar beurt weer verwant was aan de markgraven van Baden. Ook dit huwelijk vergrootte zijn politieke invloed.

Overpeinzingen van een secretaris

34 jaar uit de geschiedenis van de 'Friesche Elf Steden'

G.G. Witsen Elias *)

Het was in 1963 dat ik, pas werkzaam bij een drukkerij in Leeuwarden het 'last minute' drukwerk voor de later zo beruchte Elfstedentocht van 18 januari verzorgde. Maar daar bleef het niet bij. Tijdens de inschrijving bleek dat er te weinig wedstrijdnummers waren. Bij 500 hield het op. Aangezien het bestuur dit onder drukwerk liet vallen, heb ik toen beddelakens geregeld, die aan stukken laten knippen en vervolgens doen beschilderen. De winnaar van de tweede prijs, Jan Uitham, droeg met trots 'mijn' nummer: 507.

Mensenmassa

De finish van de wedstrijd werd bijna een drama: ondanks de waarschuwing van het rayonhoofd ter plekke, dat de eindstreep getrokken werd op een plaats waar de Groote Wielen ongeveer zes meter diep waren, hield de plaatselijke autoriteit vol dat het daar moest zijn en niet op het naburige landijs. Intussen kwam er water op het ijs te staan, waarop zich duizenden toeschouwers bevonden. De gehele massa dreigde door het ijs te zakken, inclusief koningin Juliana en prinses Beatrix, die met zachte drang van het ijs werden gevoerd. Uw scribent, in het dagelijks leven verantwoordelijk voor het drukken van onder meer de *Friese Koerier*, stond naast de opmaakredacteur van die krant, waarmee hij nogal eens ruzie had over het tijdstip van het draaien van de persen. Landstra sprak toen de gedenkwaardige woorden: 'Zometeen verzuipen we toch; zullen we dan nu maar geen vrede sluiten?' En zo heeft deze tocht zuiverend gewerkt..

Onzalig

Intussen had ik nog geen zitting in het bestuur. Dit gebeurde in de ledenvergadering van 27 september 1963. Mijn benoeming werd gevolgd door een elfstedentochtloze periode van 22 jaar, een tijd waarin de grondslag werd gelegd voor de bijna professionele organisatie van vandaag de dag. In mijn begintijd strandden de vergaderingen nogal eens met een flesje witte wijn in de Blikvaart, een traject dat zeker in 1963, en ook daarna overigens, veel problemen opleverde. Café 'De Groene Weide', waar destijds werd vergaderd, had een extra grote stoel voor ons bestuurslid

Van Sminia. Het verhaal wil dat hij zich tijdens een vergadering even moest verwijderen en daarbij niet merkte dat de stoel zich rond zijn omvangrijk achterdeel klemde. Een echte stoelgang. Tijdens de evaluatie van de elfstedentocht van 1963 werd het plan van de burgemeester van Leeuwarden om de start van wedstrijd en toertocht in de toen gloednieuwe Frieslandhal te houden als 'onzalig' bestempeld, waarschijnlijk omdat deze plek te ver van het ijs verwijderd was en bovendien het Van Harinxmakanaal moest worden overgestoken. Vervoer per bus naar de Zwette werd toen beter geacht. Voordien startte men bij de brug over het kanaal. In die tijd deed de KNSB (Koninklijke Nederlandse Schaats Bond) een poging om de Vereniging in haar gelederen op te nemen. De klacht van de schaatsbond was dat, hetgeen de Elfstedenvereniging deed niet aan andere soortgelijke verenigingen - alsof die bestonden - kon worden toegestaan. Voorzitter Hoogland constateerde toen terecht dat wij niet in een door anderen gereguleerde organisatie passen. Wanneer bijvoorbeeld leden van de kernploeg zich voor de wedstrijd zouden aanmelden, zoals bij de - overigens afgelaste tocht van 1961 gebeurde - zouden wij ze niet weigeren. Dit is een laatste poging tot inlijving geweest van de zijde van de KNSB, waarmee de Vereniging overigens een uitstekende verhouding heeft.

Pontonplaatcompagnie

Inmiddels gingen de voorbereidingen op een tocht verder. In 1971 werd een mogelijke passage van het Van Harinxmakanaal opgelost door medewerking

van de Genie, die een zogenaamde pontonplaatbrug wilde inzetten. Het probleem was echter dat men de pontons moest voorverwarmen om het vastvriezen wegens onderkoeling te voorkomen. Ze zouden daarom in een verwarmde Frieslandhal worden opgeslagen en vervolgens naar een zorgvuldig ijsvrij gehouden plaats in het kanaal worden vervoerd. Om die reden sloot de Vereniging zich aan bij de Vereniging van Ijsbrekers. Hoe een en ander bij extreme koude moest worden uitgevoerd is niet aan de praktijk getoetst. Wel was de Pontonplaatcompagnie ook tijdens de Kerstvakantie, als het leger gemeenlijk met vakantie is, via het ANP per codewoord oproepbaar. In november 1971 werd een proef gedaan, die onder de toen heersende milde omstandigheden goed slaagde. Groot was echter de schrik van de penningmeester van de destijds nog niet zo vermogende Vereniging, toen hij hoorde dat ons een rekening van f. 60.000,- zou worden gepresenteerd. Na enig aandringen werd de brugslag tot een voor ons kostenloze oefening verklaard. Overigens bleef het anker om de brug op zijn plaats te houden nog jaren in het land achter.

Zegelring

Het toenemende gebruik van stimulerende middelen noopte in 1973 tot het invoeren van een dopingcontrole. Zo'n procedure moet met de nodige voorzichtigheid worden omgeven. Om te beginnen heeft de betrokkene het recht op een contra-expertise, waardoor in elk geval twee flesjes per persoon nodig zijn. Daarnaast moet hij of zij om elke beïnvloeding te voorkomen, de vrije keuze hebben uit meerdere flesjes die, om verwisseling te voorkomen, gemerkt moeten zijn. Zo kwam het dat er 21 flesjes gereed gemaakt werden, ieder gemerkt met een letter die aaneengeschreven de naam van de wedstrijdleider *gerrit willem van den ham* vormden. Na gevuld te zijn moesten de flesjes worden verzegeld, waarvoor

zowel in 1985 als 1986 de zegelring van de secretaris werd gebruikt, zodat eens te meer duidelijk is dat het bestuur op alle fronten beschikbaar is.

Decentrale inschrijving

Zo kwam het jaar 1985 in zicht. Kuperus, die als voorzitter nimmer het beloofde land van een elfstedentocht heeft mogen aanschouwen, was in het najaar van 1984 afgetreden en opgevolgd door Jan Siphema. Na een mislukte poging in januari 1985 kwam het zover dat donderdag 21 februari de ridders van start konden gaan. Er was veel voorbereiding nodig, want de overheden wensten niet dat er bij de inschrijving een run op de Frieslandhal zou ontstaan met onaanname gevolgen als de tocht volgeboekt zou zijn. Er werd toen overgegaan op het gewaagde experiment van een decentrale inschrijving. Men kon op elf verschillende plaatsen in Nederland inschrijven, waarna de aanmelding naar een centrale computer ging, beheerd door het Nationaal Bureau voor Toerisme, die vervolgens de deelnemer registreerde en een startnummer toekende. Deze inschrijving vond plaats op dinsdag 19 februari. Woensdag 20 kon men in Leeuwarden de startkaart afhalen en donderdag 21 februari was de start.

Op de schouders

Een gedenkwaardige dag: 's nachts op 02.00 uur kreeg uw scribent een telefoontje van de meteo-officier van de vliegbasis Leeuwarden, dat er mist hing, de temperatuur plus 0,7° C. was en de straten nat waren. Intussen maakten 16.000 man zich gereed voor de start en ze zijn vertrokken. Om half acht kwam er een telefoontje van het rayonhoofd Van der Werff van Sneek binnen, met de onheilspellende vraag hoeveel ridders hij nog kon verwachten. De moed zonk mij in de schoenen; als de passage door Sneek niet meer mogelijk was, zou dit nog voor het begin het einde van duizenden deelnemers betekenen. Toen ik antwoordde dat hij nog ongeveer 8000 kon verwachten, zei hij optimistisch als altijd: 'die haal ik er nog wel deur, maar dan haal ik ze bij de Laatste Stuver al van het ijs'. Later op die dag, zo tegen vier uur, had ik contact met de meteo van de vliegbasis, die op mijn vraag over mistvorming antwoordde: 'binnen een half uur is het potdicht'. Op zijn zachtst gezegd een

nogal verontrustende mededeling. Gelukkig kwam op dat moment Marijke Waalkens, de meteo-officier binnen die verklaarde dat, wat men op de vliegbasis potdicht noemt, voor ons slechts nevelig is. Een straaljager gaat nu eenmaal wat sneller dan een elfstedentochter. Tegen half zes was het tijd voor de huldiging. Een juichende menigte bevolkte de Frieslandhal en de winnaars namen tenslotte voorzitter Siphema op de schouders.

Groei

Onder invloed van de tocht ontstond een run op het lidmaatschap, dat in maart al de 20.000 passeerde. Aangezien er slechts ruimte is voor 16.000 deelnemers werd een ledenstop noodzakelijk. Het ledenbestand was in 1983 reeds op een computer overgebracht, maar het was nodig, teneinde overdracht van het lidmaatschap te voorkomen, de identiteit van de leden te weten. Dit werd gedaan door alle leden te vragen een foto en een uittreksel uit het bevolkingsregister op te sturen waarna zij een Elfstedentocht met foto zouden krijgen. Dit was aanleiding tot woedende reacties van enkele oudere leden. Groot bleek ook de inventiviteit om het lidmaatschap op naam van het nakroost te krijgen. Plotseling bleek de geboortedatum een generatie later dan wij hadden geregistreerd; men was verhuisd en wij hadden er geen notitie van genomen en tenslotte was er onbegrip omdat wij steeds 'mevrouw' in plaats van 'meneer X' aanschreven en dit alles per persoon in telkens opvolgende brieven. Het kwam er op neer dat men reeds lid was toen men nog slechts een twinkeling in het oog van de vader kon zijn.. Maar de medewerkers van Waterleiding Friesland, die de actie voor ons uitvoerden lieten zich geen zand in de ogen strooien, zodat nu gesteld kan worden dat elk lid ook degene is voor wie het zich uitkeert.

Verandering ten koude

Plotseling kon het niet meer op; in februari 1986 was het opnieuw zover. De weken daarvoor waren het weer en de temperatuur nogal grillig, zodat wij besloten de voorbereiding maar te stoppen, omdat anders te lang een beroep op de overheid om paraat te staan moest worden gedaan. Ik moet toen hebben gezegd dat alleen een 'Siberisch wonder' en 'een verandering ten koude' de tocht nog zou kun-

nen redden. De woorden waren nauwelijks uitgesproken of het wonder manifesteerde zich. Op zondag 23 februari kwam het bestuur ten huize van de voorzitter in het geheim bijeen om zich te beraden op de situatie. Hoe wel wij gemeenlijk zeer open ten opzichte van de pers waren, moest het toen even niet. De bijeenkomst had iets van een samenzwering. Iedere keer als de telefoon ging heerste er doodse stilte en Pytjik Siphema meldde steeds weer dat haar man ergens op het ijs was. Er werd besloten de autoriteiten 'de' voorwaarschuwing te geven en de rayonhoofden die avond bijeen te roepen. Die vergadering was kort, de rayonhoofden: 'laat ze maar komen'.

Slecht ijs

En zo ging woensdag 26 februari 1986 de 14de Elfstedentocht van start. Zo'n tweede tocht in successie mist de uitstraling van de eerste. Met name vóór de huldiging waren de aanwezigen in de Frieslandhal dusdanig volgetankt met drank dat de prijsuitreiking in gevaar kwam. Gelukkig kon het nog net, maar overigens was ook deze tocht een succes. Bijna was het 'scheepsrecht', toen op 19 januari 1987 de omstandigheden weer op een tocht wezen. Wij hadden het beleidscentrum in de Frieslandhal reeds betrokken en bij ons had zich op zijn verzoek een meteoroloog, een van de grondleggers van Meteoconsult, gevoegd. De ijsituatie in Zuidwest-Friesland was perfect, maar in het noorden was zij aanzienlijk minder. Het gevaar doemde op dat het overgrote deel van de ridders nog voorbij Franeker zou komen om zich dan op zeer slecht ijs te verdringen, met alle gevaren van dien. In een vergadering met de rayonhoofden werd - na schorsing - besloten de tocht niet door te laten gaan. Een goede beslissing, want ondanks de professionele verwachtingen regende het de volgende dag..

Gestaalde kaders

Weer volgde een decennium zonder elfstedentochten. De ervaringen met vorige tochten rijker stelde het bestuur zich de opgaaf het evenement te openen voor nieuwe deelnemers. Het middel daartoe leek de ledenstop op te heffen en de tocht door loting toegankelijk te maken. Met dit voorstel toog het bestuur in december 1989 ter ledenvergadering en ging, mild uitge-

drukt, volledig onderuit. Toch wilde men ons niet kwijt, wat wel bleek uit het feit dat een lid dat zich als tegenkandidaat had gesteld volledig werd weggestemd. De leden, langzamerhand gestaalde kaders, bleven op hun startrecht staan, waardoor de ledenstop niet kon worden afgeschaft en alles bij het oude bleef. Maar waar niets bijkomt en alleen maar afgaat werd om in elk geval voldoende deelnemers te houden in 1991 het instituut van potentiële leden ingesteld. Deze groep, waar men zich vrij kon aanmelden, groeide uit tot 12.000 personen. Hieruit werd jaarlijks geloot, opdat bij een eventuele tocht voldoende deelnemers aan de start verschijnen.

Gaye Jensma

In februari 1996 leek de Tocht der Tochten dichtbij te komen. Met een voorbereiding van 48 uur was het, afgaande op de weerberichten, niet mogelijk vrijdag 9 februari de tocht te houden. Achteraf, maar voorspellen na afloop is altijd gemakkelijk, had het gekund. Zoals voorzitter Henk Kroes aan de leden schreef: 'De vorst was een dag te kort of de voorbereiding een dag te lang, het is maar hoe je het bekijkt'. En dat hebben we geweten.. Ons lid Gaye Jensma scharrelde de nodige vijftig handtekeningen bijeen om op 23 mei een extra ledenvergadering te houden, die door het ongekend hoge aantal van 1500 leden werd bezocht. Hij kwam met ruim 30 voorstellen, onder meer een start in Leeuwarden en Franeker, een finish aan de voet van de Oldehove en een voorbereidingstijd van minder dan 48 uur. Deze voorstellen zijn alle serieus bekeken. Een start op twee lokaties voegt geen nieuwe startplaatsen toe en de organisatie wordt aanzienlijk onoverzichtelijker. De finish bij de Oldehove, hoe aantrekkelijk ook - en Leeuwarden zag er op het gebied van de openbare orde ook wel kans toe - werd niet overgenomen omdat het ijs in de stad langzamer aangroeit dan daarbuiten en het aanhouden van twee finishplaatsen, gezien de overwelddigende aanwezigheid van de media niet mogelijk is.

Ultieme poging

Wat wél gelukte is om met de overheid tot zaken te komen over een kortere voorbereidingstijd van - in uitzonderlijke gevallen - 36 uur. Hoe belangrijk dit winstpunt was bleek wel bij de tocht

van 1997. Dit was wel een heel gedenkwaardige winter, want schreef op zondag 22 december 1996 de eerste schaatser zijn naam aan de balk van het café te Aldtsjerk, dertien dagen later, op zaterdag 4 januari 1997 was de 15de Elfstedentocht een feit. De tijd van voorbereiding was zo kort dat je er in de geest nauwelijks aan toe was. Een onmogelijke periode ook, om een groot evenement te organiseren, aangezien heel Nederland tussen Kerst en Oud & Nieuw plat lag. Het viel zelfs niet mee om zekerheid te krijgen over de gespaard gebleven Evenementenhal, want in november 1996 was een groot deel van het gebouwencomplex afgebrand. Maar met de ervaringen van 1996 en ieders inzet en medewerking lukte het ook deze elfstedentocht tot een succes te maken. De stemming leek weer op die van 1985 toen alles nieuw was. Ook daarna, in december 1997 deed het bestuur nog een ultieme poging om een meer geliberaliseerd ledenbeleid te voeren. Ook dit werd - gelijk 1991 - in de tot nu toe grootste ledenvergadering van bijna 2000 deelnemers afgewezen. Wel mogen er nieuwe leden bij komen, maar de rechten van de oude leden blijven gehandhaafd. Onder de nieuwelingen wordt geloot.

Baas op eigen ijs

De periode van 1963 tot 1997 overziende is duidelijk dat de kunstijsbaan een grote invloed heeft op de schaatsvaardigheid van velen: jong en oud. Reed Jeen van den Berg in 1954 onder uitstekende omstandigheden de tocht in 7 uur en 35 minuten; in 1985 deed de snelste vrouw, Lenie van der Hoorn onder minder goede ijsomstandigheden er 7 uur en 33 minuten over. Tot de gevaren die de elfstedentocht bedreigen behoort een overmaat aan publiciteit. In de afgelopen decennia zijn de vrije tijd en de mobiliteit dusdanig toegenomen dat een overwelddigende belangstelling mag worden verwacht. In de toekomst zal de betrekkelijke beslotenheid van de Vereniging door het rijrecht dat de oude leden nog steeds claimen, zich vanzelf oplossen, zodat een meer open beleid kan worden gevoerd. Gelukkig is en blijft het bestuur van mening dat het commerciële element buiten de organisatie moet blijven; baas op eigen ijs komt de veiligheid alleen maar ten goede. Welnu, 34 jaar secretariaat van deze bepaald unieke schaatsvereniging

heeft mij dit geleerd: ik gebruikte het als uitsmijter in mijn laatste jaarverslag en de promovendus, wiens laatste stelling ik hiertoe gebruikte, vergeve het mij: 'Schaatsen is de enige bezigheid waarbij men met de handen op de rug tot grote prestaties kan komen'.

**) De auteur van dit artikel was van 1963 tot 1997 secretaris van de Vereniging 'De Friesche Elf Steden'*

Een derde leven voor een tweehonderdjarige

Wel en wee van een unieke tegelkamer uit Workum

D. Hoekstra en H. Haitzma *)

In mei van dit jaar werd de zogeheten Workumer kamer uit het Fries Museum heropend in het Museum voor Kerkelijke Kunst van de pastoor Janningstichting te Workum. Het Lodewijk XVI-interieur werd in 1919 aangekocht door het Fries Genootschap. De fraaie betegeling en betimmering sierde sinds een zestigtal jaren een gedeelte van de zolderverdieping in het Fries Museum, maar moest daar plaats maken voor de archeologische afdeling.

bonden door guirlandes met festoenen. Deze schitterende lambrisering werd voor het grootste deel verwoest. Dat blijkt uit het feit dat slechts één situatie terugkeerde in de herbouw en van de rest slechts enkele tegels in depot van het museum aangetroffen werden.

Jaargetijden

In het begin van onze eeuw hechtten musea grote waarde aan het opnemen van levendige interieurs in hun collecties. Op de Wereldtentoonstelling van 1878 in Parijs hadden de Scandinaviërs indruk gemaakt met hun historische interieurs (onder andere van het eiland Amager bij Kopenhagen). De Hinde-looper stijlkamer was dan ook sterk beïnvloed door het Scandinavische voorbeeld en zeer in trek bij met name Duitse musea. Voor het Fries Genootschap was het niet de eerste de beste aankoop, aangezien er destijds nog talloze woonhuizen en boerderijen waren met een grote rijkdom aan betegelde vertrekken. Het unieke karakter van deze kamer zal de keuze voor het Genootschap destijds hebben vergemakkelijkt. De verbeelding van de vier jaargetijden in tableaus en festoenen naar prenten uit de serie *Les Quatre Saisons* van Pierre Audrien Le Beau uit 1744 vormt het hoofdmotief. De bijpassende gesneden en gepolychromeerde decoraties in appelbloesemkleur van de betimmering met een eveneens beschilderd plafond completeren het geheel. Ondanks zijn unieke karakter besloot de directie van het Fries Museum de kamer na de renovatie niet meer in de collectie op te nemen. De kamer maakte plaats voor de afdeling archeologie.

Desastreus

De bekende Leeuwarder antiquair Gerbenzon tekende indertijd voor de ontmanteling van het interieur. De betimmering doorstond de ingreep goed, maar met de betegeling had Gerbenzon aanzienlijk meer moeite. De tegels waren 'koud', dat wil zeggen zonder noemenswaardige voeg, in de wand gezet. Voor



Het in 1797 vervaardigde tableau van vier bij vijf tegels voorstellende 'De Herfst' werd door de maker Adam Sijbel rechtsonder gesigneerd

het verwijderen van een dergelijke tegelwand zonder al teveel schade een extra handicap. Vrijwel alle portrethalfjes hebben de 'sloop' dan ook niet overleefd. Ze zijn waarschijnlijk opgeofferd om ruimte in de wand te maken en zo de tableaus erboven en eronder te ontsluiten. Gelet op de kwaliteit van de tegels is die zware operatie slechts ten dele geslaagd. De herfstvoorstelling liep daarbij de meeste averij op. Bij nadere bestudering viel de kwaliteit van de tegelwanden tegen, want de talloze breuken waren doorgaans afgeschuind en met mortel 'gelijmd'. De situatie onder de portrethalfjes bleek ronduit desastreus. De daar aanwezige lambrisering van vier tegels hoog was beschilderd met siervazen in medaillons, ver-

Wijzigingen

Op de plaats van de voormalige, bij de jaargetijden aansluitende, lambrisering zijn tableaus met paars geschilderde boerenlandschappen van drie bij drie tegels aangebracht. Deze traditionele oplossing komt het evenwicht van de oorspronkelijke wandindeling beslist niet ten goede. Maar helaas bleek het voorstel de ontbrekende lambrisering-tableaus opnieuw te laten schilderen onhaalbaar. Blijkens een foto van het originele interieur uit 1914 hingen de vier landschaptableautjes aan strikken op de plaats waar nu de toegangsdeur is gesitueerd. Boven de deur prijkt een bloemvaastableau, dat niet tot de originele betegeling behoorde. Het verwijderen van de betegeling in het Fries

museum bood de niet alledaagse gelegenheid de achterkant van de tegels te bestuderen. Uit zowel de signatuur als uit onderzoek was bekend dat twee schilders in 1797 aan de betegeling hebben gewerkt. De tableaux met de vier jaargetijden van elk 273 tegels werden geschilderd door de uit Amsterdam afkomstige Adam Sijbel en Douwe Klazes (Hofstra). Sijbel, aanvankelijk werkzaam voor de fabriek van Kingma in Makkum, staat samen met Douwe Klazes in Tichelaars ovenboeken vermeld als schilders van de kamer. Douwe Klazes (Hofstra), de opvolger van Gatse Sytses die Makkum de tweede helft van de achttiende eeuw zijn gezicht gaf, is de vervaardiger van het schoorsteentableau. Dit tableau van tien bij acht tegels stelt een kofschip voor en maakt deel uit van een geschilderde haardplaat omgeven door bloemvazen. Daarboven bevindt zich, binnen een ovale omlijsting, een voorstelling van Jezus die Zacheüs uit de boom roept. De smalle tableaux met festoenen aan de raamzijde, voorstellende hoop, liefde en gerechtigheid, zijn eveneens van de hand van Douwe Klazes. In de linker- en rechter benedenhoek van de lambrisering vinden we de naam van de opdrachtgever, de Workumer familie Potma. Hun in 1791 geboren zoon Albert Lieuwes staat speciaal vermeld. Hij was namelijk het eerste kind uit het gezin dat niet vroegtijdig aan tyfus kwam te overlijden.

Nummering

Aanvankelijk betrad men de Workumer kamer door een van de deuren in de wandbetimmering en niet zoals later onder het bloemvaastableautje door.

De wand ter plekke van de huidige deur bevatte de reeds genoemde, paar-se tableautjes met landschappen, twee aan twee hangend aan strikken. Iets hoger, tussen deze tableaux, bevond zich een loze strik waaronder waarschijnlijk een staand horloge stond. Door onderzoek aan de achterzijde weten we hoe de tegels genummerd waren en welk tableauletter ze hadden. De nummering was als volgt aangebracht: A 1-273, B 1-273, C 1-273 en D 1-273. Het schoorsteentableau kreeg de nummers E 1-80 en de smalle tableaux waren voorzien van de letters F-G en H met daarnaast een nummer. Het eerdergenoemde bloemvaasje boven de deur is een vreemde eend in de bijt. Bovendien passen de oorspronkelijke landschaptableautjes en strikken welbeschouwd niet in het overigens fraai doordachte geheel. Toevallig dook onlangs in de Zuidwesthoek een bloemvaastableau op dat recentelijk uit een muur was verwijderd en vervolgens herplaatst. Dat laatste kunnen we afleiden uit de dikke plak specie aan de achterzijde ervan. Bij het wegslijpen van de specie kwam de letter I naast de cijfers 1-12 tevoorschijn. De Workumer tableaux eindigen op een H! De bloemvaas stamt uit dezelfde tijd en is eveneens van de hand van Adam Sijbel. In de vaas staat een open bloem naast een rozenknop met in de halsopening een pioenroos met een zingend vogeltje. De rest van het 'boekje' bestaat uit druivenranken met daaraan vijf druiventrossen en voorts twee peren onder het linker oor van de vaas. De aanblik van het geheel is niet die van het gebruikelijke bloemvaastableau. Het lijkt gemaakt als ver-

binding tussen de herfst, met in de festoenen druiventrossen, en de winter met festoenen van kale twijgen met maskers en muziekinstrumenten.

Kâld putsje

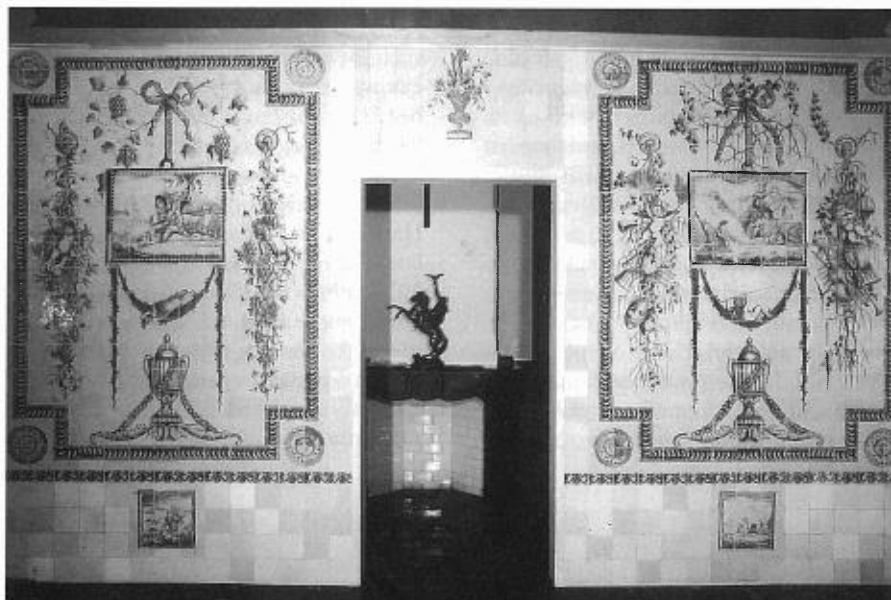
Dat de toenmalige tegelzetter er van uitging dat de tegels de zolder van het Eysingahuis nooit weer zouden verlaten werd duidelijk tijdens het uitbreken van de tweeduizend exemplaren. Er was opnieuw koud gezet en op vele plaatsen had de kalkmortel de eigenschappen van specie! Dat gold met name voor de smalle tableaux die, op een buitenmuur bevestigd, tot lambrizingerhoogte opnieuw grote problemen gaven. Doordat muren, ramen en sponningen inmiddels waren verwijderd, vonden de werkzaamheden plaats in de frisse buitenlucht. Een 'kâld putsje' midden in de Elfsteden-winter van januari 1997. Al met al was het weer een extra handicap omdat koude tegels extra gevoelig zijn voor breuk. Gelukkig bleven de nieuwe beschadigingen binnen de gestelde perken en konden nieuwe breuken onmiddellijk worden aangepakt. Het werk vorderde gestaag en het depot werd gevuld met tientallen gemerkte tegelkisten. Inmiddels was de specifieke betimmering door het bouwbedrijf verwijderd en opgeslagen.

Terug naar Workum

Tijdens het schoonmaken van de achterkant van de tegels kwam de originele nummering van de tegels weer tevoorschijn. Daarnaast werd een tweede nummering, uit 1919, in potlood aangetroffen. Van de laatste nummering bij opslag, restauratie en herplaatsing in Workum zal niets terug te vinden zijn. De originele nummers zijn heel secuur overgenomen, zodat alle tegels bij herplaatsing thans op de juiste plaats zijn aangebracht. Voordat het echter zover was hebben de restaurateurs monnikenwerk verricht. Het geheel is per onderdeel gerestaureerd en in vijf fasen herplaatst, waarbij per jaargetijde de daarop betrekking hebbende tableaux in Workum zijn aangebracht. Na bijna tachtig jaar is de Workumer kamer weer terug in eigen stad. De pastoor Janningstichting heeft de kamer als onderdeel van haar collectie ondergebracht in het Museum voor Kerkelijke Kunst in de pastorie naast de Sint Werenfriduskerk.

*) Met dank aan de heer S. ten Hoeve

Het bloemvaastableau boven de toegangsdeur maakte geen onderdeel uit van de oorspronkelijke betegeling



Zilverwerk als premie

Roskammerij en koehandel in Bolsward 1790-1794

Jan Keuvelaar *)

Onlangs kreeg de gemeente Bolsward een uit 1790 daterende zilveren roskam in bruikleen. De roskam werd destijds in opdracht van de stad Bolsward vervaardigd. Tot voor kort veronderstelde men dat de roskam ter gelegenheid van een harddraverij was uitgereikt. Recent onderzoek toonde aan dat het zilveren voorwerp onderdeel uitmaakte van een uitgiend prijzenstelsel. Met deze roskam - en andere zilveren voorwerpen als premie - poogde het Bolswarder stadsbestuur de handel in het algemeen en de veehandel in het bijzonder binnen zijn veste te stimuleren.

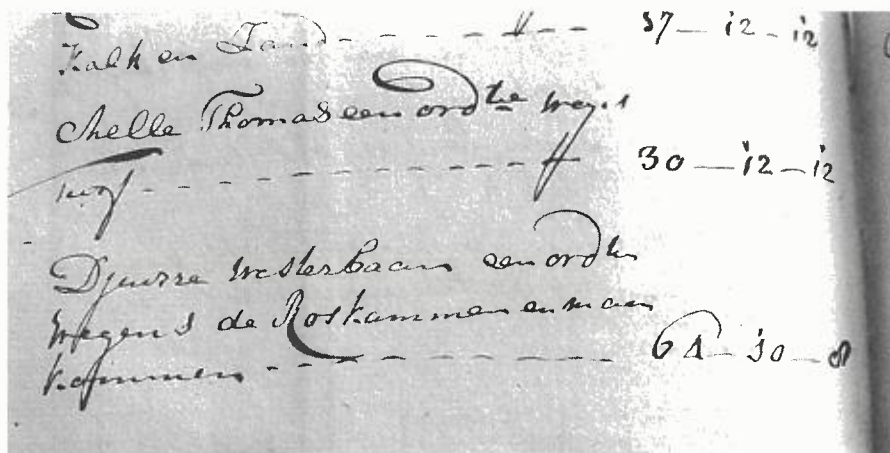
beschikbaar stellen van twee zilveren lepels voor het grootste koppel ter gelegenheid van de koemarkt in mei 1766. Op 27 augustus 1766 werd aan de eigenaar van de snelste harddraver een zilveren zweep uitgelooft. De harddraverij gold als opening van de acht dagen durende herfstmarkt, cq. kermis.

Actief

Bolsward heeft een lange reputatie als handelscentrum, getuige de elfde-eeuwse muntslag en de, zij het bescheiden, deelname aan het Hanzeverbond in de vijftiende eeuw. In 1608 diende de magistraat van Bolsward een klacht in bij Gedeputeerde Staten over de ongelijkheid van de gehanteerde korenmaat. Het gewestelijk bestuur bepaalde daarop dat de korenmaten gelijk moesten zijn aan die van Bolsward en geijkt dienden te worden. De boter- en kaaswaag uit 1615 was het eerste onderdeel van het nieuwe stadhuis dat gereed kwam. In de negentiende en vroege twintigste eeuw kende de stad een relatief groot aantal grossiers. Ook aan het einde van de achttiende eeuw getuigden magistraat en vroedschap van Bolsward van hun handelsmentaliteit door hun actieve rol bij het bevorderen van de negotie en met name de markthandel.

Premies

Op 14 augustus 1790 liet het stadsbestuur per 'advertissement' in de *Leeuwarder Courant* weten 'dat de voorjaars en herfst koemarkten telkens Jaarlijksch zullen invallen op de laatste Vrijdag in de maand April, en op de laatste Vrijdag in de maand October, en de lammermarkt op de eerstkomend Vrijdag na oud Majj, en volgende vrijdagen'. De paardenmarkt zou op 25 augustus worden gehouden 'dog op een Zondag vallende alsdan de volgende Maandag; blijvende de harddraverij op 27 Augustus als van ouds'. Om de jaarmarkten te stimuleren loofden 'hun Achtb. aan die geene, welke op aanstaande 25 Augustus aldaar 't grootste



Betalingsordonnatie uit september 1790 voor twee ros- en twee manenkammen aan de zilver-smid Dijnre Westerbaan

getal paarden, mits niet jonger dan twee Jaaren verkoopt en koopt ieder een praemie van een zilvere roskam, en aan den verkoper en koper van 't naast volgende getal ieder een zilvere maankam...'. Op een soortgelijke wijze werden ook voor de koeienmarkten in de herfst en het voorjaar premies ('een half dousijn zilvere lepels') uitgelooft. In totaal stelde de stedelijke regering jaarlijks dus acht premies beschikbaar: twee roskammen, twee manenkammen en vier maal een half dozijn zilveren lepels. Het zo intensief stimuleren van de veehandel was niet eerder voorgekomen in de Martinistad. Het was niet de eerste maal dat het stadsbestuur zich op een dergelijke wijze bemoeide met de veehandel. Gerrit Wopkes Cnoop Middagten, van wie aantekeningen zijn opgenomen in het boek *Het geslacht Mesdag*, verhaalt van het

Kenmerken

Tot nu toe werd aangenomen dat de roskammen, net als zilveren zwepen beschikbaar waren gesteld als prijzen voor de harddraverij. Op zich was dat niet verwonderlijk, immers in de catalogus van de in 1877 gehouden Historische Tentoonstelling te Leeuwarden staan beide roskammen (een identiek exemplaar bevindt zich sedert 1890 in het Fries Museum) onder de nummers 24 en 25 (pag. 265) vermeld in de rubriek 'Voorwerpen en platen, betrekking hebbende op Harddraverijen, Hardzeil- en Kaatspartijen'. Ook bij latere gelegenheden zoals bij de in 1955 gehouden zilvertentoonstelling 'Wiekslag van vijf eeuwen' werd de identieke roskam uit het Fries Museum als harddraafprijs aangemerkt. Uit resoluties, stadsrekeningen en advertenties in de *Leeuwarder Courant*

wordt duidelijk dat het stadsbestuur van Bolsward van 1790 tot en met 1794 zilveren kammen en lepels als premie beschikbaar stelde. Deze premies voor de paarden- en koeienmarkten werden alle voorzien van het wapen van Bolsward, de letters S P Q B en een jaartal. In die jaren werden in totaal tien roskammen en tien manenkammen uitgereikt. Van de roskammen zijn er drie bekend, want naast de eerstgenoemde twee, bevindt zich nog een derde - uit 1791 - in de Oudheidkamer Bolsward. Van de manenkammen is slechts één exemplaar - uit 1794 - bekend. Die is door de eigenaar, de Ottema-Kingma Stichting in bruikleen gegeven aan de Oudheidkamer Bolsward. Een in totaal 48-tal zilveren lepels werd vier maal uitgereikt, namelijk ter gelegenheid van de herfstkoemarkt in 1790, de beide markten in 1791 en de voorjaarsmarkt in 1792. Het is onbekend waarom het stadsbestuur er in het laatstgenoemde jaar mee stopte. De Oudheidkamer bezit twee van dergelijke lepels uit 1790 en 1791. De laatste kwam in haar bezit dankzij een financiële bijdrage van de marktcommissie, de organisator van Bolletongersdei. Deze jaarmarkt op de eerste donderdag van oktober geldt als de opvolger van de herfstkoemarkt van weleer.

Advertenties

Het stadsbestuur bracht de veemarkten regelmatig per advertentie onder de aandacht. Zo bijvoorbeeld de herfstkoemarkt van 1790, toen blijkens de annonce op de dag van de uitreiking der premies een extra trekveerschap werd ingelegd, opdat de kooplieden gemakkelijker van Leeuwarden naar Bolsward konden komen. Men moest wel vroeg uit de veren, de afvaart van de trekschuit was al om vier uur 's ochtends. In 1791 plaatste het stadsbestuur zelfs vier advertenties ten behoeve van de paardenmarkt. Voor de draverij op 27 augustus werd 'een extra fraye met Zilver gemonteerde ZWEEP' beschikbaar gesteld. Bedelaars en 'Ryffelaars' (dobbelaars, dan wel dieven) werd de wacht aangezegd en ook het slaan met koekmessen zou niet worden getolereerd. De regels voor het verkrijgen van de kammen werden aangepast, waarbij de koper en de verkoper van de meeste paarden voor minimaal 100 (roskammen) of 50 Caroligulden (manekammen) moesten verhandelen.

Leveranciers

Uit de Bolswarder registers van ontvangsten en uitgaven blijkt dat Djurre Westerbaan in 1790 en 1791 de leverancier was van de ros- en manenkammen. In 1790 ontving hij daarvoor 64 guldens, 10 stuivers en 8 penningen. Op de in bruikleen gegeven roskam staat zijn meesterteken, alsmede op de roskam uit 1791. In de jaren 1792-1794 verdeelde de magistraat de opdracht en liet hij telkens twee zilversmeden een roskam en een manenkam leveren. Zo kwamen alle in Bolsward werkzame zilversmeden aan hun trekken, zelfs Frans Braaksmā, die weliswaar in Leeuwarden woonde, maar uit Bolsward afkomstig was. Naast zijn naam en die van Djurre Westerbaan vermelden de registers tevens de namen van Ate Dirks Jorritsma, Taede van Manen, Bernardus Eerdmans en Jan Swerms. In 1791 spendeerden



Een manenkam en twee roskammen

de stadsbestuurder circa 175 gulden (ruim 1 %) aan zilveren premies op een totaal van 15.400 gulden aan uitgaven. Gerekend naar de uitgaven op de begroting van 1998 van 33 miljoen zou dit thans een bedrag van ruim drieënhalve ton zijn geweest, hetgeen het belang onderstreept dat het stadsbestuur aan het stimuleren van de veehandel hechtte.

Premiewinnaars

Stadsbode Rolsma hield aantekening van de verkopen op de marktdagen, zodat na het scheiden van de markt de balans kon worden opgemaakt en de premies worden uitgereikt. Een en ander werd vastgelegd in het resolutieboek van de stad. Zo presenteerde Rolsma onder andere zijn gegevens op een extra-ordinaris magistraatsvergadering op woensdag 25 augustus 1790. Hij had vastgesteld dat Jan Jacobs 'huisman' (boer) en koopman te Tzum negen paarden had gekocht en zestien verkocht. Oene Hogenbrug 'huisman'

onder Bolsward had twaalf paarden gekocht en Eijnte Jacobs 'huisman' onder Wytgaard verkocht er negen. Zo werden aan Jan Jacobs, die ook op de koeienmarkt van 29 oktober 1790 in de prijzen viel, een ros- en een manenkam uitgereikt. Oene Hogenbrug en Eijnte Jacobs gingen respectievelijk met een roskam en een manenkam naar huis. De resoluties aangaande de veemarkten geven ons niet alleen een overzicht van de prijswinnaars, maar ook van de aantallen verkochte paarden (en runderen), hun kopers en verkopers. In 1794 werd zelfs beschreven welke paarden van eigenaar wisselden. Er is sprake van zwarte, bruine, blauwe en bonte merries en van bruine en zwarte ruinen. Gerrijt Hingsteman uit Barsingerhorn in West-Friesland kocht bijvoorbeeld één 'rood schimmel'.

Paardenvolk

We weten helaas niet welke roskam in 1790 aan wie werd uitgereikt. Over enkele handelaren weten we iets meer. Jan Jacobs, die naderhand de naam Hilverda aannam, werd op 13 augustus 1722 geboren en was met zijn 68 jaar een oude rot, toen hij op 25 augustus 1790 met zijn paarden en premies terugkeerde naar Tzum. De familie Hilverda kunnen we tot het zogenaamde 'paardenvolk' rekenen. Oene Hogenbrug werd 14 september 1758 te Hidaard geboren en was met zijn 31 jaar veel jonger. Onderzoek naar het voorgeslacht van de beide bruikleengevers in 1877 heeft geen familierelatie met de beide verkrijgers van de roskammen aangetoond. We nemen aan - en dat zal wel heel speciaal voor Jan Jacobs hebben gegolden - dat niet alleen in paarden en koeien gehandeld werd, maar dat af en toe ook wel een mooi zilveren siervoorwerp bij een goeie boer achter bleef. Al met al beschikt de Oudheidkamer Bolsward thans over twee zeldzame - want in Nederland zijn slechts vijf bekend - wijldgetande zilveren paardenkammen.

**) De auteur dankt de heren P. Nieuwland (Ryksargyf) en H. de Haan (museumconsulent Friesland), alsmede mevrouw M. Stoter (Fries Museum) voor hun medewerking bij de totstandkoming van deze bijdrage*

Een negentiende-eeuwse discussie

Heldenmoed of burgerplicht

Corien Rattink

De liberale burgerij heeft een duidelijk stempel gedrukt op de negentiende eeuw. Vooral haar overtuiging dat de massa aan de onderkant van de samenleving kon worden opgevoed heeft diepe sporen nagelaten. Al vroeg in de eeuw werden met redelijk succes pogingen ondernomen het volksonderwijs te verbeteren; er groeide aandacht voor de slechte huisvesting en onhygiënische omstandigheden waarin grote groepen van de bevolking leefden. Aanvankelijk richtte het Nut zich minder op sociale verbeteringen, als op de verspreiding van 'kundigheden en wetenschappen' en het bevorderen van 'godsvrucht en goede zeden'.

Edelmoedige daden

Een van de middelen om de laatste doelstelling te bereiken was de beloning van edelmoedige daden. Het departement van het Nut in Rotterdam was de initiatiefnemer tot registratie en beloning van menslievende daden. Door registratie bleven de daden voor het nageslacht bewaard en konden als voor-

beeld dienen; beloning zette mensen aan zich te bekommeren om anderen in benarde omstandigheden. Het departement in Leeuwarden begon in 1811 met de registratie; en in de bestuursvergadering van september 1889 werd besloten geen commissie voor *Edelmoedige Bedrijven* meer te benoemen. Dat wekt de indruk dat bijna een eeuw belo-

ningen zijn uitgereikt voor bijzondere daden. Niets is minder waar. Na 1871 vermeldt het archief geen beloningen meer. In die tijd heeft de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen haar aandacht geheel verlegd naar de sociale kwestie. Maar de beëindiging van de beloningen had nog een andere oorzaak. Hoewel gedurende de gehele periode edelmoedige daden en hun beloning nauwgezet werden geboekt, bleven er twijfels bestaan of men daarmee godsvrucht en goede zeden bevorderde.

Aanhoudende discussie

Zolang het systeem van de beloningen functioneerde, werd in de departementen van het Nut gediscussieerd over de vraag wat nu eigenlijk edelmoedige daden waren die ook nog eens getuig-

De bedoeling van de beloningen wordt duidelijk aan het eind van dit getuigschrift, 'het heil van den evenmensch'. Het werd uitgereikt aan Dirk Alberts Waringa omdat hij op 17 maart 1867 een kind redde, dat door het ijs van de stadsgracht was gezakt (Gemeentearchief Leeuwarden)



den van godsvrucht. Het debat geeft een aardig inzicht in normen en waarden in de negentiende eeuw. Wie het archief van het Nutsdepartement Leeuwarden bestudeerd, wordt getroffen door het hoge aantal reddingen uit het water dat beloond werd. Niet verwonderlijk in een stad met veel water en in een tijd dat er nauwelijks straatverlichting was. Natuurlijk was er moed voor nodig om iemand na te springen, maar bevorderde dat de goede zeden of betekende het dat de redder een voorbeeldig godsdienstig leven leidde? In 1821 gaf het landelijk bestuur van 't Nut in zijn *Algemeene Regelen in acht te nemen bij het beoordeelen der opgaven van Edelmoedige Daden en andere uitstekende deugden* criteria voor de beloning en somde op om welke daden het ging: redding uit het water, uit mijnen en putten, bij schipbreuk en bij brand. Maar hiermee was de discussie niet gesloten.

Godsvrucht en goede zeden

In 1833 benoemde het hoofdbestuur een commissie die moest nagaan of het beloningstelsel beantwoordde aan de doelstelling van het Nut: bevordering van godsvrucht en goede zeden. De Groninger leden van de onderzoekscommissie, onder meer burgemeester De Ranitz en hoogleraar/schoolopziener Van Swinderen gaven in hun bijdrage blijk van enige scepsis. In een wat moeilijk te volgen gevoel voor logica noemden zij het redden van drenkelingen een daad van moed die weinig te maken heeft met een 'gezindheid die in het hart zetelt'. Bovendien kregen dergelijke daden ook zonder beloning van het Nut al genoeg aandacht, bijvoorbeeld in kranten en gedichten. En, zeiden de Groningers in een opmerkelijke kritiek op de tijdgeest: het eergevoel en zelfs de eigenliefde worden al genoeg aangewakkerd.

'Voor iederen overledene bijna, aan wien de lof, dat hij een bekwaam, nuttig, welwillend, werkzaam en ijverig burger was, niet kan worden ontzegd, worden gedenktekens, lijksangen of lofredenen opgericht, gezongen of uitgesproken'.

Kinderlijk vertrouwen

Het is duidelijk dat de Groningers een ander soort daden voor ogen stond. En de opsomming die zij daarvan gaven past perfect in het opvoedkundige streven van de negentiende-eeuwse liberale burgerij. De maatschappij had volgens hen behoefte aan ouderliefde,

dienstvaardigheid, eerlijkheid, trouw, orde, spaarzaamheid; deugden die men het liefst vergezeld zag gaan met 'kinderlijk vertrouwen op de Voorzienigheid'. De Groninger commissieleden deden het hoofdbestuur de aanbeveling het beloningssysteem af te schaffen of anders het begrip edelmoedige daden opnieuw te omschrijven. In het departement van Leeuwarden werd het stuk uit Groningen instemmend besproken, maar men durfde de beloning aan redders van drenkelingen niet af te schaffen. Het hoofdbestuur van het Nut moest niet, zo werd betoogd, 'tegelijk met het onkruid de tarwe uitrukken'. Volgens de Leeuwarders maakte de kans op een beloning van menige burger een held en dat spaarde mensenlevens. Het was natuurlijk precies zulk gedrag van de mensenredders dat het departement Groningen aan de kaak stelde.

Geen beloning, geen redders

Misschien waren de Leeuwarder leden van het Nut zich er ook wel van bewust dat het gehele beloningssysteem onder druk kwam te staan als redders van drenkelingen niet meer beloond werden. Gedurende al die jaren dat edelmoedige daden werden opgetekend, waren er maar enkele mensen die voldeden aan de Groninger criteria. Zo iemand was de Leeuwarder vrouw Matje Jans, die in 1820 werd beloond met f 25,- voor een daad van zuivere dienstvaardigheid. Zij had een thuisloze zwangere vrouw en haar dochttertje in huis opgenomen en tot na de bevaling verzorgd. En dat terwijl haar inmiddels verteld was dat de vrouw niet bepaald van onberispelijk gedrag was. Onbaatzuchtig was ook het optreden van de voorzanger van de Lutherse Gemeente in Leeuwarden, Johannes Pietersen, die de kinderen van het rooms-katholieke weeshuis jarenlang belangeloos les had gegeven. Maar het blijven spaarzame voorbeelden.

Medailles in plaats van geld

De discussies in de departementen misten hun uitwerking niet. In 1835 werd een nieuw reglement opgesteld. Waarschijnlijk tot spijt van menige redder die zijn kleding waardeloos zag worden door een sprong in het water, werden gemakkelijke reddingen niet meer beloond. In het reglement figureerden nu woorden als hulpvaardigheid, menslievendheid en plichtsbetrachting. Het ging niet meer, zo

vonden de samenstellers, om de uitkomst van de daad maar om de edelmoedigheid 'in dezelfde doorstralen-de'. Het beloningssysteem werd herzien. De hoogste onderscheiding was het honorair lidmaatschap van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en naar gelang van het karakter van de daad werden bronzen, zilveren, gouden medailles uitgereikt. De onderscheidingen gingen vaak vergezeld van een boek of een geldbedrag. Het laatste zal waarschijnlijk wel de meest welkome beloning zijn geweest.

Weinig onbaatzuchtigen

Ondanks de pogingen van het Nut door middel van het beloningssysteem burgers aan te zetten tot goede daden die inspanning en vooral opoffering vroegen, bleef het redden van drenkelingen de overhand houden. Wel werden er meer verzoeken om een beloning afgewezen. Dat lot trof bijvoorbeeld Johannes Sprietsma die met zijn bootje een overboord geslagen schipper uit het water haalde. En hoewel hij geprobeerd had de drenkeling te reanimeren, zij het tevergeefs, werd hij niet beloond omdat voor de daad geen buitengewone 'moed en zelfopoffering' nodig was geweest. Het hoofdbestuur stelde in 1855 nogmaals een reglement op. Daarin was zelfs sprake van zedelijke handelingen en daden van zelfverloochening. Maar het heeft niet veel meer geholpen. De daden die de leden van het departement Groningen en met hen ook die van Leeuwarden in 1835 voor ogen stonden, bleven uit.

Pioniersrol

De, gezien haar reikwijdte, enorme maatschappelijke discussie vond in de tweede helft van de eeuw en het eerste decennium van de twintigste eeuw haar bekroning in allerlei sociale wetten. Wetten die voor een belangrijk deel gebaseerd waren op de in Nutsrapporten en -geschriften aangereikte suggesties. Bekende voorbeelden zijn de Ongevallenwet (1900), de Gezondheidswet, de Woningwet en de Leerplichtwet (alle in 1901). Zo speelde De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een vooraanstaande, om niet te zeggen een pioniersrol in de sociale discussie.

Dit artikel is gebaseerd op de Archieven van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Departement Leeuwarden aanwezig in het Gemeentearchief van Leeuwarden

Klooster en schans: de vesting van Oudeschoot

Alexander Jager

Begin 1988 ging de spade ten behoeve van de verdubbeling van de A 32 ten oosten van Heerenveen de grond in. Onderdeel van deze werkzaamheden is onder meer de verbreding van de Wolvegaasterweg te Oudeschoot. De aangepaste weg leidt over de plek waar de commanderij Schoten van omstreeks 1300 tot 1580 gevestigd was en naderhand het weerwerk Schoterbrug of Tjongerschans lag. In maart trof men in het wegcunet restanten aan van een enkel gebouw. De vraag was waartoe deze resten - houten palen en muren - behoorden: waren ze van het voormalige klooster, de latere vesting, of behoorden ze bij een ander bouwwerk?

Uitgewist

De commanderij Schoten of Oudeschoot ontleende zijn naam aan het nabije dorp. Het werd in de late dertiende eeuw als depandance gesticht door het klooster van de Duitse Orde te Nes bij Akkrum. De stichting was gewijd aan Sint Nicolaas en begon zijn bestaan als hospitaal, naar wij aannemen een herberg, annex ziekenzaal in de onmiddellijke nabijheid van een belangrijke passage over de Tjonger. Belangrijk, omdat deze plek zo ongeveer halverwege de glaciële rug van Rotstergaast (Schoterland) in het noorden en de zandgronden van Oldeholtwolde (Weststellingwerf) in het zuiden lag. Het 'harde' zand reikte hier het verst westwaarts, temidden van een veengebied dat in de late middeleeuwen geleidelijk gedaald en vernat was. Het kloosterterrein bevond zich tussen het dorp en het riviertje. Historische bronnen vermelden dat er in 1672 ter plaatse een versterking lag. Over het tijdstip van aanleg daarvan bestaat geen zekerheid. Het geheel dateerde in ieder geval van na 1580. Op de kadastrale kaart uit 1832 zijn de contouren van de vesting nog aanwezig, maar van het klooster is niets meer te bespeuren. Waarschijnlijk zijn de sporen bij de aanleg van de vesting uitgewist. Een anonieme kopergravure uit 1672 lijkt deze visie te ondersteunen. Hierop staat de vesting exact aangegeven op de plek van de opgraving, maar van het klooster ontbreekt ieder spoor.

De opgravingslocatie bevindt zich zoals gezegd dicht bij het riviertje de Tjonger, ook wel Kuinder genoemd. Van deze stroom is de bedding in de loop der tijden bij herhaling veranderd. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw

werden de meeste meanders in het kader van de Tjongerkanalisatie afgesneden en veranderde het natuurlijke riviertje in het goeddeels kunstmatige Tjongerkanaal. De oorspronkelijke bedding lag echter veel noordelijker dan de huidige en daarmee een stuk dichterbij de vesting.

Opgravingsresten

Het hart van de opgraving ligt ruim 125 meter ten noorden van de tegenwoordige Tjonger. Op deze locatie werd overigens al eerder het een en ander van de schans gevonden. Tijdens de bocht-afsnijdingen in het kader van de kanalisatie van de Tjonger in 1886 kwam wapentuig tevoorschijn. Archeologisch onderzoek naar de vesting in 1969 leverde slechts weinig nieuw materiaal op, omdat de graafwerkzaamheden niet diep genoeg gingen om de fundamente te bereiken. Ditmaal was dat wel het geval. In het cunet tekende zich een rechthoekige funderingsstructuur af. Langs de berm van de bestaande Wolvegaasterweg bevond zich de oostzijde van een gebouw. Helaas kon de lengte niet exact worden bepaald, omdat niet bekend is hoever het gebouw, met naar schatting een lengte van meer dan twintig meter onder de berm door-

loopt. De breedte van het bouwwerk bedroeg ongeveer twaalf meter. Zowel aan de oost- als aan de westzijde werden restanten van het opgaand muurwerk aangetroffen. De fundering bestond uit reeksen palen van ruim twee meter lengte die in een hoogveenpakket waren gelegd. Aan de westzijde bleek dit veen tot op het zand te zijn afgegraven. Het fundament aan de oostzijde bestond uit verschillende lagen palen die om en om waren opgetast. Het betrof hier voornamelijk berkenstammen, met een enkele eiken paal ertussen. De kloostermoppen in het metselwerk varieerden in grootte, maar schommelden rond de basismaat 29,5 x 14,5 x 7 centimeter. De metselspecie bevatte veel hele schelpen.

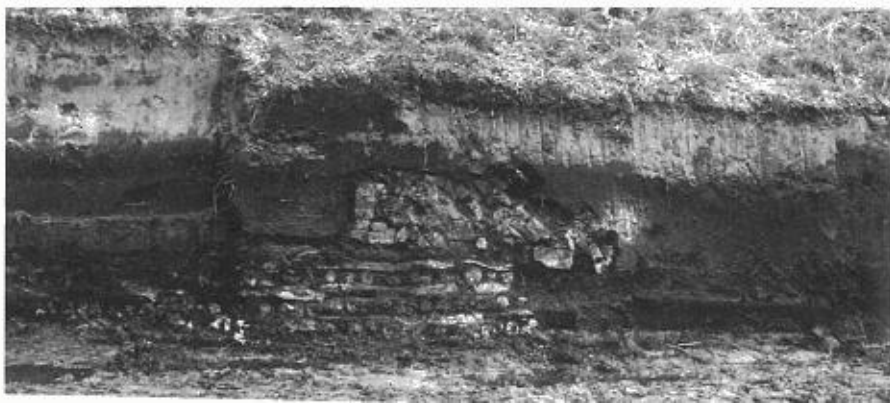
Onvoldoende bewijs

Helaas leverden de veldgegevens onvoldoende bewijs voor een datering van het gebouw. Wat de afmetingen betreft kan zeker worden gedacht aan een fors steenhuis van tien bij twintig meter. Het formaat van de bakstenen wijst op materiaal uit de vijftiende eeuw. In het metselwerk zijn echter veel incomplete stenen verwerkt hetgeen kan duiden op hergebruik van sloopsteen. De opgraving leverde geen details omtrent het gebouw, zoals bijvoorbeeld een ingangspartij. De eerdergenoemde kopergravure moet ons helpen de kennis omtrent de vesting te vergroten. Volgens deze prent bestond de vesting uit een rechthoekige uitstulping met een ruitvormige aanbouw erachter. Het geheel bestond uit aarden wallen, omgeven door een gracht. Centraal op de binnenplaats van de ruit staat een gebouw afgebeeld. Uit de ligging van de blootgelegde funderingsresten blijkt dat zij aan het centrale gebouw op de gravure toebehoorden. Het is heel goed mogelijk dat het hier om een barak gaat als onderkomen van het garnizoen.

Strategische ligging

De vesting - die op de gravure als 'schans' wordt aangeduid - lag aan de Oude Verbindingsweg, de huidige Wolvegaaster-

De funderingen en het opgaande muurwerk in de wegberm



weg. De weg liep met een bocht rond de sterkte, die via een ophaalbrug bereikbaar was. Vanuit deze strategische ligging werd niet alleen de doorgaande weg beheerd. Ook de overgang van de Tjonger lag binnen schootsbereik. Friesland maakte vanaf de vijftiende eeuw kennis met het vuurwapen. De ontwikkeling van het geschut tot een geducht en doelmatig wapen voltrok zich, zoals veel militaire innovaties, in een snel tempo. De veel grotere vuurkracht dwong tot een versterking van vestingen met aarden wallen. In het begin van de zestiende eeuw waren de artillerieforten in Leeuwarden, Harlingen en Stavoren de voornaamste vestingen. Deze vestingen kenmerkten zich door een vierkante of rechthoekige opzet met rondelen op de hoeken. Omstreeks 1550 introduceerden Italiaanse ingenieurs op Fort Rammekens (nabij Vlissingen) het vijfzijdige bastion in de Nederlanden. De vesting van Oudeschoot heeft weliswaar geen bastions, maar de opzet van de kleine veldschans (redoute) was hierop gebaseerd.

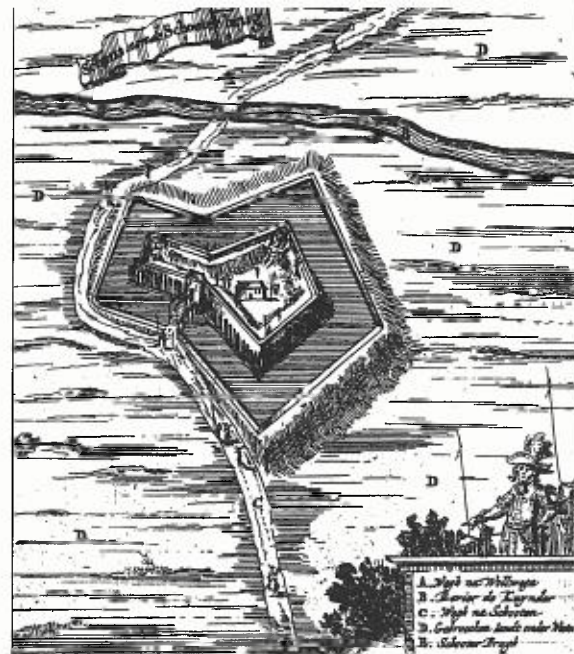
Friese waterlinie

De geschiedenis van de commanderij Schoten en de vesting Schoterbrug lijkt op elkaar aan te sluiten. Met de afwerping van het Spaanse juk in 1580 werden vrijwel tegelijkertijd ook de kloosters opgeheven. De Spanjaarden zagen dit uiteraard met lede ogen aan en vanaf 1581 stelden zij alles in het werk om Friesland weer in handen te krijgen. In datzelfde jaar werd Bernard de Merode aangesteld als plaatsvervanger van Willem van Oranje in Friesland. Hij stuitte op zoveel interne verwickelingen dat krachtadig optreden tegen de vijand uitgesloten was. Wel werd provisorisch een verdedigingslinie geformeerd van Kuinre naar Delfzijl die Friesland en Groningen enige bescherming bood tegen de dreiging vanuit het zuiden. De riviertjes de Tjonger en de Linde waren van essentieel belang in deze Friese waterlinie. Hij liep van de toenmalige Zuiderzee langs de Linde tot aan Blessebrug en van daar naar de Tjonger, via Heerenveen, Gorredijk, Breeberg en Frieschepalen naar de Zwartendijksterschans in Groningen. Eerst Willem Lodewijk slaagde erin deze min of meer enigszins effectieve grensverdediging, die overigens ook offensief op de nog in Spaanse handen zijnde stad Groningen was gericht, van de grond te krijgen. Op kwetsbare plaatsen in de linie, zoals bij rivierovergangen, waren versterkingen aangelegd. Omdat de commande-

rij te Oudeschoot op een strategisch belangrijk punt in de waterlinie lag is het denkbaar dat hier al in deze periode een versterking werd opgeworpen.

Zuiveringen

In 1583 voerden Spaanse troepen een aanval uit op Westergo. In allerlei werden oude schansen versterkt en nieuwe opgeworpen. De Merode werd in 1584 opgevolgd door graaf Willem Lodewijk van Nassau. In de daaropvolgende tien jaar slaagde hij erin Friesland en Groningen te zuiveren van de Spaanse troepen. Tot 1672 bleef het rustig in Friesland, maar in dat jaar raakte de Republiek verwickeld in een oorlog met Frankrijk, Engeland, Keulen en de bisschop van Münster. Het noorden van ons land had vooral te maken met de dreiging van Münsterse troepen. Friesland en Groningen wisten zich behoorlijk te verdedigen. Toch kreeg de stad Groningen een zware klap toegevend, want toen de Overijsselse steden zich uiteindelijk moesten overgeven aan de bisschop, hadden de Münsterse troepen een goede uitvalsbasis naar het noorden. De hoofdmacht van de Münsterse sloeg het beleg voor Groningen. Al was de waterlinie van essentieel belang, de beker ging niet helemaal aan Friesland voorbij. Door effectief gebruik te maken van inundaties en schansen lukte het de Münsterse echter niet om ver in de provincie binnen te dringen. De hoofdmacht van de Münsterse troepen beet zich intussen de tanden stuk op de stad Groningen en was genoodzaakt op 28 augustus 1672 het beleg op te breken. Uiteindelijk trokken de troepen zich terug in Zwolle, Zutphen en Arnhem. In de jaren 1672-1673 deden de Münsterse minstens tweemaal tevergeefs een poging de schans 'Op 't Heeren Veen' in te nemen. Gezien zijn ligging als voorpost moet dat de Schoterbrugschans zijn geweest. Volgens Domselaer's *Het Ontroerde Nederland* (deel II, 362) was de schans 'met kleyn Garnizoen bezet' en werd zij 'tusschen den 18 en 19 Augusti 1672 (..) met groote furie' aangevallen. Maar 'wierden op die zelve nacht, tot drie reizen toe rustelijk af-geslagen, zoo dat zij die hebben moeten verlaten'. Ruim een jaar later, op 25 augustus 1673 was het weer raak. Het was de bedoeling van de bisschoppelijke troepen - voor de gelegenheid versterkt met Franse en Keulse eenheden - door aanvallen op de Blessebrug, de schans Bekhof ('Bekaf') en Wolvega, de aldaar gelegerde troepen



Anonieme kopergravure uit 1672 met de 'Schans aan de Schooterbrug'

van Heerenveen af te snijden. De Staatse bezetting van deze forten werd ijlings op Heerenveen teruggetrokken en schermutselde met vijandelijke troepen op de heide bij het nabijgelegen Mildam. Op 1 september retireerde de vijand na 'reeds tot Schooten te zijn geadvanceert' en de vastgelopen koets met kapitein Tamminga bij Oldeholtwolde en 'eenige Plaatzten' in de omgeving te hebben geplunderd en gebrandschat (deel II, 578-580).

Vragen

De opgegraven barak vormde het voornaamste gebouw van de schans en bevond zich op de binnenplaats van de ruit. Het uitstekende deel vóór de ruit had aansluiting op een ophaalbrug die de schans met het land verbond. Zowel aan de land- als aan de schanszijde moet een landhoofd zijn geweest. Hoewel er niets van teruggevonden is, moet de schans een poorthuis hebben gehad. Het kan zijn dat de Wolvegaasterweg er overheen is aangelegd. Het is onmogelijk om een tijdstip vast te stellen waarop de aarden wallen zijn opgeworpen. Allereerst zijn er geen aanwijzingen die op het bestaan ervan duiden. Wellicht heeft dit ook te maken met de snelheid waarmee het onderzoek moest worden verricht en de manier van graven. Het is niet uitgesloten dat de schans van Oudeschoot in de late zestiende eeuw is opgeworpen. De schans bestond in ieder geval in 1672. Voorts is nog steeds onbekend of het (klooster)gebouw in de aanleg van de vesting is opgenomen. Het kan ook zijn dat sloopmateriaal van het klooster is gebruikt voor de bouw van de vesting. Het antwoord op deze vragen verdwijnt voorlopig onder het asfalt van de A 32.

De sterrenschans van Bakkeveen

G. van Haaff

'Duidelijk herkenbaar en geheel met hoog geboomte beplant'. Zo omschreef B. van der Veen Czn. de sterrenschans bij Bakkeveen in 1949. Over de exacte locatie liet hij de lezer in het ongewisse. Onderzoek in de archieven leverde evenmin een plaatsaanduiding op. Door een samenloop van omstandigheden werd de schans in 1991 echter herontdekt door J. de Zee uit Bakkeveen. Samen met correspondent K. Sikkema van de Menno van Coehoornstichting, verkende hij het monument. Tevergeefs spande de laatstgenoemde zich tot op heden in om het vestingwerk in ere te herstellen en het op de monumentenlijst te krijgen.

De schans kwam door middel van een archeologische veldverkenning in het voorjaar van 1997 onder de aandacht van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). Het bleek dat zowel grachten als wallen markant aanwezig zijn en ook de geomorfologie van de schans is goed intact gebleven. Hij ligt uitstekend bewaard verscholen in het bos.

Sterrenschans

De Bakkeveenster schans is een gesloten, zeshoekige sterrenschans met een diameter van ongeveer 75 à 80 meter. Het binnenterrein wordt omsloten door een ruim halve meter hoge en vijf meter brede aarden wal. Het is niet bekend of dit de oorspronkelijke afmetingen van de wal zijn. Aan de buitenzijde is hij steiler dan aan de binnenzijde. De wal sluit op elk van de zes bastions aan en werd opgeworpen met grond die afkomstig was uit de omringende, vijf meter brede hoofdgracht. Zo ontstond tussen de grachtbodem en de bovenkant van de wal plaatselijk een hoogteverschil van meer dan twee meter. Buiten de hoofdgracht bevindt zich tussen de bastions een zestal ravelijnen die op hun beurt weer omgeven zijn door een ravelijnsgracht (zie figuur). De grond uit deze grachten is eveneens gebruikt om op elk afzonderlijk ravelijn een wal op te werpen.

Hoornwerk

Het meest noordelijke ravelijn is door middel van een dam door de hoofdgracht verbonden met het binnenterrein. Ter plekke van de dam ligt een opening in de wal die het binnenterrein omgeeft, zodat we met een heel duidelijke toegang te maken hebben. Omdat de naar schatting drie meter

brede ravelijnsgracht geen dam bevat zijn beide oevers waarschijnlijk door een brug met elkaar verbonden geweest. Aan de oostzijde van de schans bevindt zich buiten de hoofdgracht, ter hoogte van het bastion nog een zogeheten 'halve maan'. De daarbijbehorende gracht verbindt de twee ravelijnsgrachten met elkaar. Ten zuiden van de ravelijnsgracht bevindt zich nog een extra 'hoornwerk', met een afzonderlijke omgrachting. Op dit hoornwerk werd eveneens een circa vijf meter brede wal aangelegd. Kennelijk beoogde men hiermee de zuidflank van de schans extra bescherming te geven.

Uniek

Ten noordwesten van dit verdedigingswerk lag een drietal in 1593 door graaf Willem Lodewijk opgeworpen schansen, Frieschepalen in het noorden, ten oosten de Zwartendijkster- of Eenerschans en ten zuiden de Breebergenschans. Het waren alle drie gebastioneerde vierhoeken. Slechts de schans bij Een in Drenthe is bewaard gebleven en werd onlangs gerestaureerd. De weinige Friese sterrenschansen, waaronder de schans bij Blessebrug en de Tolbrugschans zijn in vroeger eeuwen geslecht. Dat de Bakkeveenster schans geheel intact bleef dankt hij waarschijnlijk aan zijn verscholen ligging in het bos. Omdat in Nederland geen tweede exemplaar bekend is, is deze schans een uniek voorbeeld van de sterrenschansbouw.

Acces

Schansen werden opgeworpen op strategische plaatsen. Doorgaans waren dit plekken (bv. zandruggen) waar vijandelijke troepen de moerassige, meest onbegaanbare veengebieden konden passeren. Schansen vormden dan ook meestal onderdeel van verdedigingsli-

nies. In de lage delen van Nederland bestonden dergelijke linies uit natte en/of gemakkelijk te inunderen laagveengebieden. In de hoge delen maakte men gebruik van hoogveenmoerassen en beekdalen. Schansen bewaakten de passen door dergelijke waterlinies. Hiermee waren de aan- en afvoerwegen door het moerassige veen volledig onder controle. Ook de Bakkeveenster schans ligt op een zandondergrond, die hier bestaat uit een moerige podzolbodem. Het is opvallend dat zich direkt ten noorden van de schans een smalle, noordoost-zuidwest gelegen strook met vlieveengronden bevindt, die het dal van de Boorne of Koningsdiep markeert. Deze strook is ter hoogte van de schans het smalst, terwijl op deze plek ook de aloude Beakendyk het Koningsdiep kruist. We nemen aan dat dit acces (doorgang) de reden is van de strategische ligging van de schans.

Twee mogelijkheden

Er is slechts weinig bekend over dit vestingwerk dat achter de frontlinie lag. Het blijft de vraag of het hier ook werkelijk de schans betreft die in bronnen wordt genoemd. Het verdedigingswerk is van een bescheiden formaat en lijkt daardoor als het ware een minischans. De wallen zijn niet hoog en zwaar, de grachten niet diep. De 'lichte' uitvoering geeft de indruk dat de schans niet serieus als verdedigingswerk is opgeworpen. Maar dankzij de gaafheid lenen de aarden wallen zich bijvoorbeeld uitstekend voor een verdere bestudering van vorm, aard, constructie en maatvoering van schansen. Daarnaast wordt onderzocht welke de strategische positie ervan was en de relatie die de vesting had met de nabijgelegen vroegere schansen.

Notabele poste

De Bakkeveenster sterrenschans was ingericht voor zowel infanterie als cavalerie en vormde mogelijk een schakel in de Oude Friesche Linie. Die was in het begin van de Tachtigjarige Oorlog aangelegd om de noordelijke gebieden te beschermen tegen invallen van Spaansgezinde troepen en het afsnijden van de stad Groningen, die tot 1594 in handen van de Spaanse

stadhouder Verdugo was. In 1672 werd de linie onder leiding van luitenant-generaal Hans Willem van Aylva verder uitgebreid. De post schijnt enkele jaren goed bezet te zijn geweest. Direct na de totstandkoming van de vesting trof Johan Maurits van Nassau-Siegen in het voorjaar van 1673 maatregelen om de 'notabele poste Bakkeveen' behoorlijk te doen bezetten en versterken, teneinde deze toegang door het veengebied te versterken. In juni 1673 hielden troepen van het Staatse regiment van Graham, de Bakkeveenster schans als dekking voor de Breeberg en de Zwartendijkster schansen bezet. Graham vertrok toen hij door de prins Willem III werd gesommeerd de stad Maastricht te hulp te schieten. De vestingstad aan de Maas werd door een nieuw Frans leger bedreigd. De Nederlanden waren in 1672 niet alleen met Frankrijk en Engeland in oorlog, maar ook met Münster en Keulen. Graham was vanwege de voortdurende

bedreiging vanuit het oosten dan ook weinig gelukkig met het bevel van de Prins. Hij liet Oranje openhartig weten, dat indien zijn troepen Friesland zouden verlaten 'elle mettra la province en grand hasard et danger, par ce que nous avons les postes suivantes à garder'. Duidelijk signaleerde Graham hier het gevaar voor Friesland en Groningen als ook de dekkingsschansen zouden worden verlaten. Al een maand later, in juli 1673 stelde de commandant A.C. van Hania van de Zwartendijkster schans voor om weer twee compagnieën in reserve te Bakkeveen te stationeren omdat er door vervuiling van het drinkwater meer 'siekke dan gesunde militairen in de Swartendijkster schans bevonden werden'. Of dit inderdaad gebeurd is verraden de bronnen niet. Wel richtte de op 15 augustus 1673 door de Münstersen ingezette aanval zich meer tegen Donkerbroek, Oldeberkoop en Heerenveen, dan tegen Bakkeveen.

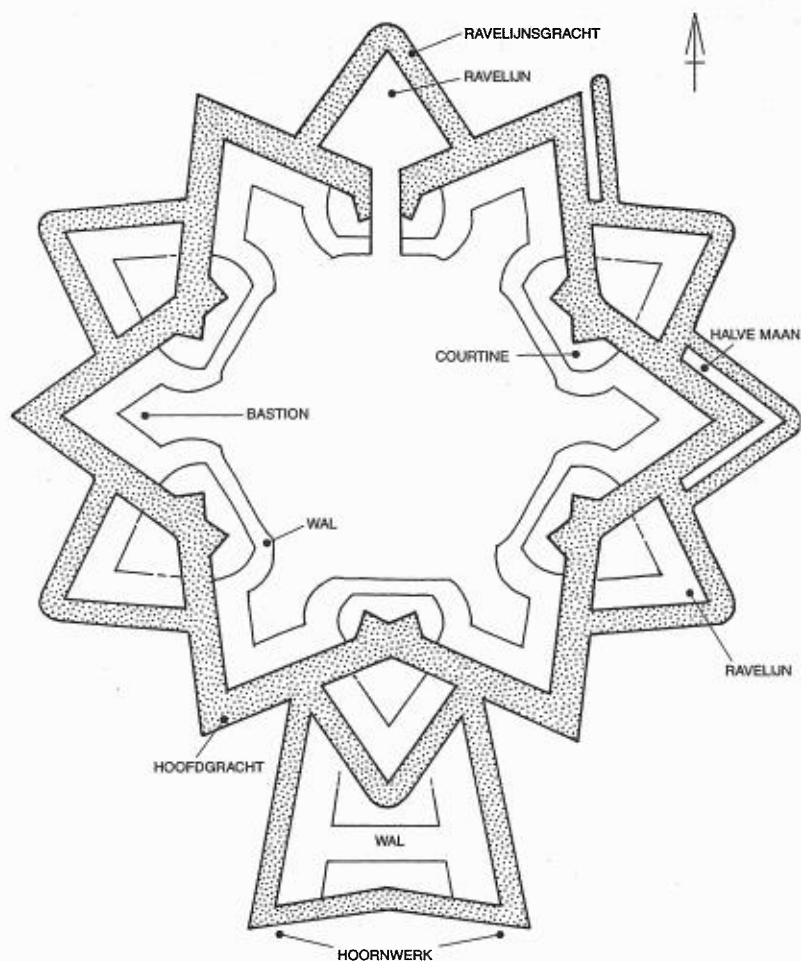
Onderwijsproject

Intussen is het heel wel mogelijk dat de Bakkeveenster sterrenschans uit het midden van de achttiende eeuw in plaats van vóór 1673 dateert. In 1750 vertoefde de befaamde mathematicus en hovenier van Maria Louise, Johann Hermann Knoop op het Blauwhuis (de voorganger van de huidige Slotplaats), dat toen bewoond werd door jonkheer E.H. van Burmania, raadsheer in het Hof van Friesland. Knoop is onder meer bekend als de auteur van het in 1756-1759 te Leeuwarden verschenen 'Jongmans-onderwyser', dat onder meer over de wiskunde, de astronomie en architectuur handelde. De uit Hessen afkomstige Knoop kreeg de opdracht Willem Frederik Schratenbach van Burmania, de zoon van de jonkheer, onder andere te onderwijzen in krijgs- en vestingbouwkunde. Het idee dat de schans als een soort onderwijsproject in het midden van de achttiende eeuw zou zijn ontstaan lijkt een interessante optie, mede door de lichte uitvoering van het geheel. Beter aanschouwelijk onderwijs kan men zich niet voorstellen. Mogelijk hebben de pupillen, onder leiding van Knoop, de schans netjes geconstrueerd en in het veld uitgezet. Vervolgens zal men heel wat kubieke meters aarde uit de gracht hebben verzet om de wallen op te werpen. Vooralsnog lijken de bewijzen voor een zeventiende-eeuwse datering sterker, dan die voor een datering in de achttiende eeuw. Een nadere bestudering van de bronnen zou hier uitkomst moeten bieden.

Natuurmonumenten

Sinds kort is het terrein eigendom van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten. Bij de herinrichting van het betreffende bos wordt overwogen om een deel van het naalddhout te vervangen door inheems loofhout. De relatie met het moerassige landschap komt ook heden ten dage nog nadrukkelijk tot uiting. Dit geeft een meerwaarde aan het uiterlijk van dit vestingwerk. Met een geïntegreerd plan van aanpak voor de herinrichting van de Bakkeveenster sterrenschans zou Friesland een uniek verdedigingswerk rijker zijn. De aanwezigheid van een fietsroute in de directe nabijheid biedt de mogelijkheid om dit interessante vestingwerk te zijner tijd ook recreatief te ontsluiten.

Reconstructietekening van de schans bij Bakkeveen



Nochris de PB

Johan Frieswijk

Dr. Gerard J. van den Broek stie mei in tûmstok bij de lêste lege boekeplanke fan 'e PB. Nêst him lei in stapel krekt útkommen boeken. Hy pakte ien fan de boeken op en tocht: dy Frieswijk komt dit jier mei trije nije boeken oan en ien ek nochris yn twa talen, dat is foarearst wol genôch. Datselde jildt fansels foar Schroor, dy jonge wurket gewoan te hurd. Dat is ien. En twads: dy Feitsma, dy is eins al mei pensjoen, dy moat no mar ris wat rêst nimme. Treds: al dy Mollen, Bergsma's, Kuipertjes, Jensma's, Breukers, Van Sluizen, Noomens en hoe't se fierders ek mar hjitte meie - se moatte ophâlde, oars moat de PB mei gauwens noch fierder útwreidzje. Der moat rêst komme op it Fryske skriuwersfront, sa moat er tocht ha, oars wurd ik der noch deasyk fan. En Johanneke Sytsema derby, want dy moat dat allegearre ynboeke, wylst se eins op dit stuit ynpakke moat. En doe op in kweade nacht, doe't er der net mear fan sliepe koe, hat er syn maatregels nommen: ticht de kolleksje.

Ungerêst

It wie in moaie dream. In sabbatical jier, ik moat sizze, ik seach it wol sitten! Mar Tony Feitsma net en myn baas alhielendal net. Dat sadwaande, ik moast oan it wurk en dat hie in stikje yn *Fryslân* as gefolch. It hat gâns reaksjes opsmitten sels yn de regionale parse. It wie wol spitich, dat doe't it stikje ferskynde, de dêryn jûne ynformaasje oer de tagonklikens fan PB-boeken krekt net mear alhielendal 'up to date' wie. Dat lei minder oan de lange produksjetiid fan ús blêd, as oan de sumiere ynformaasje dy't de PB oant dan ta jûn hie. It die bliken dat earst yn de tredde wike fan july de lêste ôfspraken oer de opslach fan de kolleksjes tusken de PB en it ferhûzersbedriuw makke wiene. Dêrom wie it net mooglik om earder folsleine ynformaasje oangeande de tagonklikens oan te jaan, die de hear Van den Broek my letter te witten. Yn de tuskentiid wiene in tal wittenskippers en ek de Fryske Akademy ûngerêst wurden en hiene brieven skreaun en stappen ûndernommen om't de kontinuïteit fan harren wurk yn gefaar kaam.

Unika

De lêste aksje hat in proses op gong brocht, dat de mooglikheden foar serieus wittenskiplik ûndersyk noch in bytsje feilich steld hat. Yn de ynformaasje dy't by de PB te krijen is (de nijsbrief *Ut 'e hoeke* nr. 2, datearre july/augustus) en de stipe dy't by de balymeiwurkers te krijen is, kin yn elts gefal no dúdlik wurde wêr't men telâne kin mei hokker winsken. De grutste

ramp is keard. Soks docht bliken út 'e nije regeling foar printe 'unika'. Dat binne boeken, brosjures, tydskriften en kranten dy't allinnich yn de PB liend wurde kinne en dy't yn it part sitte dat trettjin moannen yn Grins yn depot gean sil. Dat is net langer mear alhielendal net tagonklik en de ynterpretaasje fan 'unika', sa hat de PB witte litten, sil rom nommen wurde. It moat gean om oantoanber wittenskiplik ûndersyk. Unika dy't in oare bibliteken op te freegjen binne, kinne fia it Interbibliotekêr Lienfekear by dy bibliteken oanfrege wurde. Men moat de kosten dêrfan dan wol sels betelje en it kin efkes duorje (maksimaal fjirtjin dagen) foar it spul der is.

Revansjearre

Dy regeling makket it ús yn elts gefal makliker ús wurk te dwaan. En dêrmei hat de direkteur fan 'e PB him wol revansjearre foar eardere globale en dizige útspraken fan syn kant. Ommers noch op 22 juny waard ús meidiel, dat it wichtichste diel fan de kolleksje beskikber bleau, wylst er tagelyk skreau, dat de net aktuele titels (en dat binne krekt de titels dy't guon fan ús liene) net tagonklik wêze soene. 'Zoals u zult concluderen, zijn de gevolgen voor de dienstverlening gering in vergelijking met de complexiteit en duur van de gehele verbouwingsoperatie'. No dat konkludearren wy der no net út. Direkteur Van den Broek moat it ús dus no mar ferjaan, dat wy dêr fanútgeande doe weinich fertrouwen hiene yn in bliuwend goede tsjinstferliening en oan in bette-

re service fan nei de ferbouwing gjin boadskip hiene, mei trije moannen ellinde (of mear) yn it foarútsjoch.

Nochris 1309

Troch in fersin fan de redaksje is fan it artikel 'De Hollânske greve neamt de Friezen syn deadsfjannen' skreaun troch Oebele Vries (*Fryslân* 1998-2, 12-13) de earste yn stee fan de twadde - oanpaste - ferzy pleatst. Om dy reden pleatse wy hjir as rektifikaasje de troch de auteur earder oan ús tastjoerde oanfollings en oanpassings.

Underoan de earste kolom op side 12 is sprake fan 'inkelde stikken út it Public Record Office yn Londen, dy't de skriuwers oer Fryske skiednis fan dy perioade oant no ta gjin acht slein ha'. Dit moat oanfolle wurde mei: 'Dat jildt allinnich net foar M.P. van Buijtenen, mar dy neamt se inkeld mar 'curiositeitshalve' yn syn publikaasje *De Fries-Groningse grens in Lauwerszee en Wadden* (Drachten, 1954) s. 50-51.' Oan 'e ein fan deselde alinea moat nei 'H.J. Smit' tusken heakjes tafoegd wurde 'Van Buytenen hat fan dy útjefte, opfallend genôch, gjin gebrûk makke'. De tredde kolom moat nei '(Smit nr. 174)' oanfolle wurde mei: 'Ingelske oersetting by Van Buytenen, s. 58)'. Underoan de earste kolom op side 13 moat yn stee fan 'neffens Smit de Skolbalch' stean 'neffens Smit en Van Buijtenen de Skolbalch'. Yn de twadde kolom komt yn it plak fan '(of is dat ek Westergoa?)', de sin '(neffens Van Buijtenen komt dy namme ek noch yn de sechstjinde ieu foar by it Amelân)'. As lêste moat de boppe yn de tredde kolom steande sin dy't eindiget op 'folsleine tekst yn it *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, nr. 239' oanfolle wurde mei 'Ingelske oersetting by Van Buijtenen, s. 59)'.
Redaksje

De Roblesatlassen

Zoals in de vorige *Fryslân* (pag. 8) aangekondigd, zal de uitgave van deze twee, uit Dresden (D) en Austin (USA) afkomstige series zestiende-eeuwse plattegronden na afloop van een studiedag op dinsdag 27 oktober 1998 worden gepresenteerd.

De Robles

Na de val van het IJzeren Gordijn werd het opnieuw mogelijk serieus archiefonderzoek in de voormalige DDR te doen. Groot was de verrassing toen bleek dat de archieven van de hertogen van Saksen, die van 1498 tot 1515 de scepter zwaaiden over Friesland, de grote bombardementen van Dresden in 1943 en februari 1945 hadden doorstaan. In Friesland werden fondsen bijeengebracht om de Friese archivalia in het Sächsisches Hauptstaatsarchiv te inventariseren en op microfilm te zetten. Tegelijkertijd met de vondst van deze archiefstukken werd door drs Paul Baks ook een atlas met manuscriptkaarten ontdekt uit Friesland en een aantal andere, meest Zuid-Nederlandse gewesten. De afbeeldingen stammen uit de jaren 1568-1579 en zijn voor het grootste deel verbonden met het optreden van Caspar de Robles, legeraanvoerder van koning Filips II en van 1573-1576 stadhouder van Friesland.

Tweede versie

Voor Friesland betekent deze vondst een ruime verdubbeling van het zestiende-eeuwse kartografische materiaal. Al met al reden genoeg voor een facsimile-uitgave, voorzien van een uitvoerige wetenschappelijke toelichting van de hand van drs Meindert Schroor en dr Charles van den Heuvel. Een redactionele werkgroep maakte een plan en twee fondsen met een culturele doelstelling, de Ottema-Kingma Stichting en de Boersma Adema Stichting, waren bereid zowel het onderzoek als de uitgave volledig te financieren.

Terwijl het project nog in de voorbereidende fase verkeerde werd min of meer toevallig een totaal andere versie van dezelfde atlas ontdekt, in een universiteitsbibliotheek in Austin, Texas (USA). De verschillen tussen beide versies zijn dermate waardevol dat werd besloten beide atlassen in één uitgave te presenteren. Beide bijeengebrachte kaartcollecties zijn van grote

cultuurhistorische waarde en illustreren een tijdens de zestiende eeuw algemeen gebruik onder vorsten en edelen in Europa om kaartverzamelingen van steden, forten en militaire ondernemingen aan te leggen. Behalve in kartografisch opzicht zijn ze historisch onder meer van belang vanwege de tamelijk exacte weergave van het verloop van de strijd tussen De Robles en de Geuzen in Friesland (1572). De atlassen verrijken tenslotte onze kennis over de ontstaansgeschiedenis van de afgebeelde steden, dorpen en kloosters. In samenhang met de uitkomsten van archeologisch onderzoek en beschikbaar schriftelijk bronnenmateriaal kunnen met beide gebundelde verzamelingen veronderstellingen en hypothesen worden getoetst.

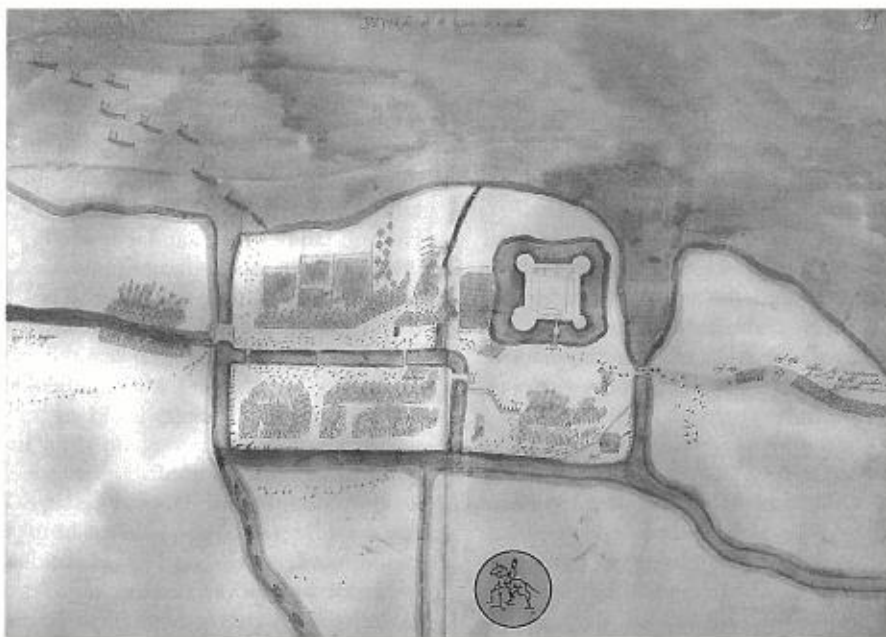
Derde atlas

Bij het ter perse gaan van deze uitgave werd in de Bayerische Staatsbibliothek te München nog een derde versie van de atlas ontdekt. De voorstellingen in deze atlas, die in 1589 eigendom was

van de hertog van Beieren, lijken niet wezenlijk anders te zijn dan die in de exemplaren uit Dresden en Austin en zijn omstreeks dezelfde tijd gekopieerd naar wellicht hetzelfde origineel. Om die reden werd besloten deze kaarten niet meer in de publicatie op te nemen. Inmiddels beschikt het Rijksarchief in Friesland wel over een gefotografeerd exemplaar van deze derde atlas.

Geheime archieven

In de atlassen vinden we diverse plaatsen in de Nederlanden afgebeeld in de toestand van de jaren 1568-1579 en wat Friesland betreft in 1572. De Dresdener atlas bevat 42 kaarten, het exemplaar uit Austin 21. Er zijn twee genres afbeeldingen: in de eerste plaats de nieuwskaarten, die als in een stripverhaal een beeld geven van de krijgshandelingen in 1572 in Friesland en de Kop van Overijssel en in de tweede plaats de vestingbouwkundige plattegronden van steden in de Nederlanden, waarvan de bestaande en geplande toestand veelal door elkaar lopen. Uit dat laatste kan worden afgeleid dat de makers van de kaarten - via hun opdrachtgever - zeer waarschijnlijk toegang hebben gehad tot geheime archieven in de toenmalige hoofdstad van de Zeventien Nederlanden, Brussel. De meeste kaarten kunnen, wat betreft plaats en datering, met de militaire en bestuurlijke



De nieuwskaart van Stavoren uit de Dresdener atlas, getiteld 'Stavera et la disfatta ch'accadde', ofwel Stavoren en de nederlaag die - door de Geuzen (red.) - werd geleden

loopbaan van Caspar de Robles in verband worden gebracht. De afgebeelde plaatsen bevinden zich in de noordelijke en de zuidelijke Nederlanden.

Beide atlassen bevatten plattegronden en nieuwskaarten van zeventien Friese nederzettingen en kloosters tot een totaal van 36 kaarten. Voor wat betreft overig Noordoost-Nederland zijn zeven steden en dorpen op een elftal kaarten afgebeeld. Voorts bevat de atlas plattegronden van vier steden in Zuid-Nederland, acht steden in België en zes steden in Noord-Frankrijk.

Onbekende afbeeldingen

Zoals gezegd betekent de ontdekking van deze twee atlassen dat voor Friesland de beschikbare hoeveelheid kaartmateriaal uit de zestiende eeuw meer dan verdubbeld. Tot nu toe waren uit de jaren vóór 1580 alleen de plattegronden van Jacob van Deventer van de elf Friese steden - in 1992 uitgegeven door de Fryske Akademy in samenwerking met Uitgeverij Canaletto te Alphen aan den Rijn - bekend. De atlassen voegen hier niet alleen belangwekkend vergelijkingsmateriaal aan toe, maar geven daarbij van veel plaatsen, zoals Berlikum, Dronrijp, Galamadammen, Lemmer, Makkum en Oostmahorn tot dusverre onbekende zestiende-eeuwse afbeeldingen. De kaarten uit Austin bevatten zeer veel details van de afgebeelde gebouwen. Zo toont de plattegrond van Leeuwarden onder andere de kloostergang van de Grote Kerk, waarvan ligging en vorm alleen via archeologisch onderzoek was te reconstrueren. Op de plattegrond van Stavoren is de locatie van het laat veertiende-eeuwse kasteel van Jan van Beijeren aangegeven. Bijzonder is ook dat de kaarten van Austin de oudste driedimensionale weergave (in opstand) van de steden Groningen en Leeuwarden, ook toen al de belangrijkste steden van Noord-Nederland, bevatten. Opmerkelijk is dat de meeste plaatsen in beide atlassen met grotere of kleinere verschillen worden afgebeeld.

Ontstaansgeschiedenis

Van beide atlassen is een Italiaan de maker. Van geen van beide is de naam bekend. Waarschijnlijk gaan ze terug op een ouder, kort daarvoor getekend, exemplaar dat mogelijk is vervaardigd in opdracht van Caspar de Robles. Het verzamelen van dit type kaarten, door bestuurders en legeraanvoerders, was

een hobby met een professioneel belang, want in deze jaren werden de bestaande vestingwerken op grote schaal aangepast aan de nieuwe eisen des tijds. Daarbij werd uitvoering gegeven aan de nieuwste ideeën van Italiaanse ingenieurs, zoals het opwerpen van aarden bastions en het aanleggen van citadellen. Dergelijke vestingonderdelen waren bedoeld om bij aanvallen van de vijand te trachten deze zo lang mogelijk buiten de deur te houden. Er ontstond een circuit waarin op grote schaal ontwerpen van aangepaste of aan te passen vestingwerken werden uitgewisseld. De nieuwskaarten verhalen de successen van Caspar de Robles en zijn mogelijk bedoeld als een soort visueel visitekaartje. Zodoende vallen beide atlassen, ook zonder dat de auteurs bekend zijn, toch goed in het kader van hun tijd te plaatsen. Er zijn aanwijzingen dat de aanwezigheid van de atlas in Dresden verband houdt met een aan het einde van de zestiende eeuw nog altijd niet verdwenen belangstelling aan het Saksische hof voor hun Friese avontuur uit het begin van die eeuw.

De uitgave

De wijze van publiceren is royaal en geschiedt onder verantwoording van het Rijksarchief in Friesland. Alle kaarten worden op ware grootte en in kleur uitgegeven. De afmetingen van het Dresdener exemplaar zijn meest 43 x 30 cm, die van Austin 37,5 x 47,5. Bij de map waarin de kaarten worden uitgegeven hoort een boekwerk met een uitvoerige toelichting van 246 pagina's, voorzien van illustraties uit binnen- en buitenland. Hoofdstuk 1 (De Roblesatlassen in Europese context) is van de hand van kunsthistoricus Charles van den Heuvel. Hij besteedt aandacht aan de inhoud en de totstandkoming van beide atlassen. Interessant daarbij is dat er in het zestiende-eeuwse Europa aan de verschillende hoven verzamelingen bestonden met fortificatietekeningen die werden uitgewisseld en gekopieerd.

Hoofdstuk 2 (De geografische, politieke en militaire context) werd geschreven door de sociaal-geograaf en historicus Meindert Schroor. Hij belicht hierin de situatie van omstreeks 1572 in de Nederlanden in het algemeen en Friesland in het bijzonder.

In hoofdstuk 3 (Kaartbeschrijvingen), eveneens van de hand van Meindert

Schroor, worden de 63 kaarten in 42 afzonderlijke paragrafen over de afgebeelde steden, dorpen en kloosters beschreven, geanalyseerd en vergeleken met het bestaande bronnen- en kaartmateriaal.

In het boek zijn ter vergelijking ook andere plattegronden, afkomstig uit binnen- en buitenlandse verzamelingen (België, Italië en Spanje) opgenomen. Met deze wijze van uitgeven wordt alleszins recht gedaan aan het bijzondere karakter van de atlassen.

Tentoonstelling

Voorafgaand aan de presentatie van de atlas op dinsdag 27 oktober 1998 zal een studiedag worden gehouden, waarop de atlassen vanuit verschillende invalshoeken worden belicht. De studiedag zal worden gehouden in het auditorium van het gebouw Leeuwenborg, de zetel van Aegon-verzekeringen aan de Langemarkstraat te Leeuwarden. Voor het programma, dat van 10.00 uur 's ochtends tot 's middags 16.30 uur duurt, verwijzen wij u naar de vorige *Fryslân*. Ter gelegenheid van de verschijning van de atlas wordt een tentoonstelling in het Ryksargyf ingericht, gewijd aan de atlassen en hun context. De tentoonstelling is van 28 oktober 1998 tot en met 29 januari 1999 tijdens kantooruren te bezichtigen in het Ryksargyf (niet op maandag).

Inlichtingen over de atlas, de tentoonstelling en de studiedag zijn verkrijgbaar bij het Ryksargyf.

Contactpersonen zijn de heren S. van der Woude en B.H. de Vries.

Het Ryksargyf is gevestigd aan de Boterhoek 3, aan de voet van de Oldehove, Postbus 97, 8900 AB Leeuwarden, tel. 058-2127103

e-mail: rijksarg@euronet.nl

Meer informatie over de atlas vindt u op onze website:

www.euronet.nl/users/rijksarg/

Frysk yn it rjochtsferkear

Postúm, lykwols yn syn hûndertste ber-
tejier hat Fedde Schurer dochs noch
syn sin krigen. It Iepenbier Ministearje
presintearre freed 11 septimber - in
foege heale ieu nei dy ferneamde oare
(kneppel)freed 16 novimber 1951 - in
Frysktalige brosjuere dy't in oersjoch
jout fan syn aktiviteiten. Ofsier fan
justysje Oebele Brouwer lange de bro-
sjuere op it Provinsjehûs oan deputear-
re fan kultuer dr Bertus Mulder oer.
Brouwer ornearre dat op dit stuit mar
twa persint fan syn 'klanten' it Frysk
brûkt. Blykber wurket yn en om de
rjochtseal itselde ferskynsel as eartiids
en noch fakentiden mei it Wurd fan
God, mei hegere machten kommuni-
searret men ornaris yn it Hollânsk.
Tenei hoecht soks net mear. It Frysk
hat nammers as twadde rykstaal sûnt
1997 offisjele status yn it rjochtsferkear
yn Fryslân. De Fryske Akademy is bop-
pedat dwaande mei it gearstallen fan in
juridysk wurdboek, mei Nederlânske
yngongen en harren Fryske ekwivalin-
ten. De kreaze brosjuere, printe by de
eartiidske Steatsútjouwerij, no SDU, yn
Den Haach jout alfêst in oersjoch fan
taken, foech en rjochtsgebieten fan it
IM. Boppedat kin men no yn in Frysk
gewaardurde dat alle 36 sekonden yn
Nederlân in auto skansearre of stellen
wurdt. Dat it IM it goed foar hat mei it
Frysk blykt út de kwaliteit fan it print-
wurk, dat gâns better is as by de
Hollânske ferzje. No de taalfeardigens
fan de steande magistratuur noch en
der is op-en-nij in barriêre sljochte.

M.S.

Iepenbier Ministearje



Eekhoffprijs 1999

Al sinds jaren voert het gemeentebe-
stuur van Leeuwarden een actief stimu-
leringsbeleid met betrekking tot het
lokaal-historisch onderzoek van de eigen
gemeente. Een van de middelen daar-
toe is de in 1991 ingestelde, thans vier-
jaarlijkse Eekhoffprijs. Hij werd in 1992
en 1995 uitgereikt aan respectievelijk
drs Meindert Schroor voor zijn artikel
'De demografische ontwikkeling van
Leeuwarden in de zeventiende en acht-
tiende eeuw (1606-1793)' en aan drs
Harm Nijboer voor diens studie
'Leeuwarden tussen middeleeuwen en

moderne tijd. Verkeersnetwerken, ste-
delijke systemen en economische ont-
wikkeling, ca. 1500-ca.1800'. Beide bij-
dragen verschenen in de vierde (1993)
en vijfde aflevering (1995) van de
Leeuwarder Historische Reeks.

De prijs van f 5000,- wordt toegekend
aan de beste ingezonden studie op het
gebied van de geschiedenis van stad
en/of platteland van Leeuwarden. De
studie moet een omvang hebben van
tenminste 7500 woorden en niet eerder
zijn gepubliceerd. Een nadere themati-
sche beperking is niet gesteld.

Tot 1 april 1999 kunnen werkstukken
worden ingezonden bij Burgemeester en
Wethouders van Leeuwarden, ter atten-
tie van het Gemeentearchief, Grote
Kerkstraat 29, 8911 DZ Leeuwarden.
Beoordeling ervan vindt plaats door
een jury van drie deskundigen. De
prijs zal worden uitgereikt rond de
maand juni. Inzending houdt in dat
men akkoord gaat met eventuele
publicatie van de inzending in de
Leeuwarder Historische Reeks of op een
andere wijze. Voor nadere inlichtingen
kan men zich steeds wenden tot
ondergetekende, tel. 058-2338399.

K. Zandberg

'Wie waarheid zoeken wil, hoeft niet te reizen'

De Vrijmetselarij is door de eeuwen heen omgeven geweest door een waas van geheimzinnigheid. Dat is voor een deel aan de vereniging zelf toe te schrijven, omdat zij sterk naar binnen toe is gekeerd. Daardoor zijn de meest uiteenlopende 'indianen' verhalen de wereld in gegaan. Een van de mooiste dateert uit 1960 toen in de Friese Wouden nog het gerucht ging dat vrijmetselaren konden toveren!

Dat de Vrijmetselarij heel wat minder geheimzinnig is dan werd verondersteld blijkt uit de tentoonstelling 'Ken uzelf - Vrijmetselarij in Noord Nederland'. Deze tentoonstelling is op 2 oktober jl. geopend door de heer drs B. Sarphati, Grootmeester in de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden in Museum Smallerland te Drachten.

Onbekend maakt onbemind

Door de eeuwen heen zijn vrijmetselaren vaak vervolgd, al viel dat in ons land meestal wel wat mee. Het bleef vaak, hoe vervelend dan ook, beperkt tot een algeheel verbod zoals in de achttiende eeuw in Holland en West-Friesland. Ook de kerken hadden niet veel op met deze vreemde organisatie. Het was vooral de rooms-katholieke kerk die fel gekant was tegen de Vrijmetselarij, getuige de pauselijke bullen die eertijds werden uitgevaardigd. Hoewel vrijmetselaren niet te koop lopen met hun lidmaatschap, dacht de bekende dominee Winkler Prins uit Veendam er duidelijk anders over. In 1890 hield hij een gloedvolle rede over de vrijmetselarij om zodoende meer begrip voor de organisatie te kweken.

Klinkende namen

Via het huwelijk tussen prins Willem IV, zoon van Stadhouder Johan Willem Friso en Maria Louise van Hessen-Kassel (Marijke Meu), met prinses Anna, kleindochter van koning George I van Engeland, is de Vrijmetselarij omstreeks 1734 in ons land geïntroduceerd. Op 19 november 1734 werd te Den Haag de eerste reguliere loge opgericht. Vincent la Chapelle was al in 1730 lid van een Londense loge en werd der-



Willem van Haren was een van de vrijmetselaren van het eerste uur. (Uit: THOTH, Tijdschrift voor vrijmetselaren)

halve de eerste voorzittend meester van de Haagse 'Loge Françoise'. La Chapelle, in 1731 hofmeester van de Engelse gezant Chesterfield in Den Haag, trad later eerst als administrateur en vervolgens als 'chef de cuisine' in dienst van het Hof van prins Willem. Uit het bewaard gebleven Notulenboek van de 'Loge Françoise' blijkt dat het hier bijna uitsluitend een Friese aangelegenheid betreft. Tot de vrijmetselaren van het eerste uur behoren onder anderen Douwe Sirtema van Grovestins, ritmeester en laten opperstalmeester van de prins; Tjaard van Aylva, later lid van de Staten-Generaal; Onno Zwier van Haren; Willem en Onno van Haren, (dichtersstaatslieden). De Haagse vrijmetselaren maakten allen deel uit van de hofhouding of het gevolg van prins Willem.

Etiquette in kookboek

In maart 1735 behaagde het de prins naar Leeuwarden terug te keren. Dit betekende voor La Chapelle dat hij niet langer Vénérable (Achtbare Meester, voorzitter van een vrijmetselaarsloge) in Den Haag kon blijven. Het vermoeden bestaat dat er vóór 1734 reeds een ambulante (rondreizende) loge in Leeuwarden was, die van de ene naar de andere legerplaats trok. Niet alleen

de genoemde Friezen, ook Franse officieren waren lid van deze loge. Onder hen bevindt zich Vincent la Chapelle die als 'chef de cuisine' van de prins een vijfdelig kookboek schreef. In dit boek komen de gerechten nauwelijks aan bod. Het handelt voornamelijk over de etiquette, de goede zeden en tafelschikking. Zaken overigens die een belangrijk onderdeel van de rites vormen in de Vrijmetselarij.

Geliefd en gehaat

De relatie tussen de Vrijmetselarij en het koningshuis Oranje was met name de eerste 75 jaar van de negentiende eeuw bijzonder goed. Zo werd prins Frederik in 1816 Grootmeester Nationaal van het Grootoosten der Nederlanden, een functie die hij tot zijn dood in 1881 zou bekleden.

Heel anders staan dictaturen, links of rechts maakt niet uit, tegenover de Vrijmetselarij. Kort na de bezetting in 1940 werd de Orde verboden en opgeheven verklaard. De Befehlshaber van de Sicherheitspolizei opende in oktober van dat jaar een tentoonstelling in de loge 'De Friesche Trouw' in Leeuwarden, waarin het volk het 'ware gelaat' van de vrijmetselaren werd getoond. De belangstelling voor de tentoonstelling was zo 'bedroevend' gering, dat de nazi's slechts de totale liquidatie van eigendommen van de loge overbleef. Zo werd het archief en de omvangrijke



Het juweel van de Voorzittend Meester van Loge 'De Friesche Trouw' te Leeuwarden. (Uit: THOTH, Tijdschrift voor vrijmetselaren)

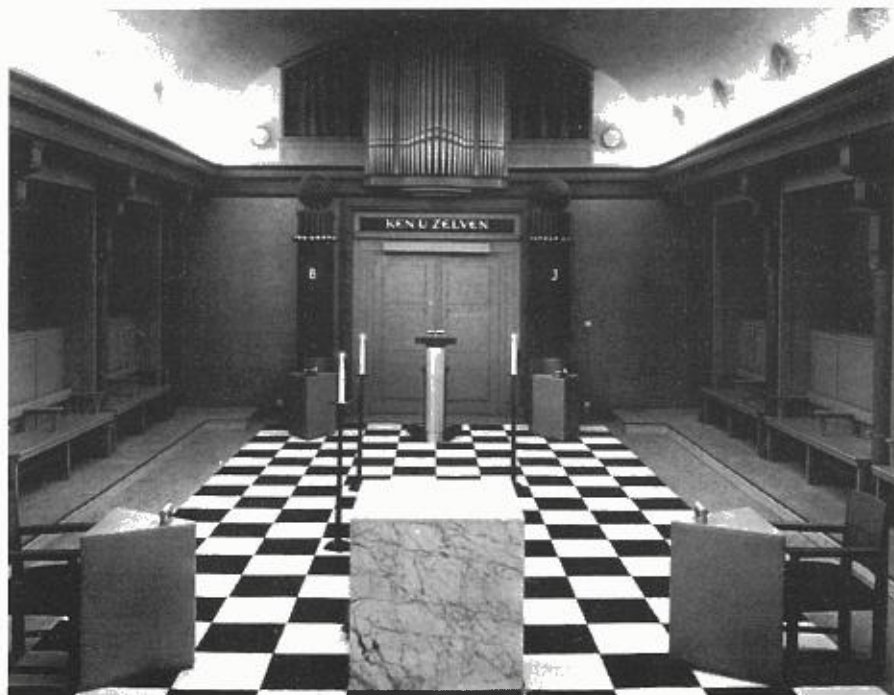
boekeryj naar de LPF (Leeuwarder Papierwaren Fabriek) afgevoerd om daar tot pulp te worden vermalen. Een oplettende jongeman, belast met het vermalen, vond tussen de stukken de Constitutie (stichtingsbrief) van de Loge. Hij hield dit fraai op perkament opge maakte en gezegelde stuk achter. Hij bezorgde het stuk bij een geestelijke in Drachten, een liefhebber van oude stukken. Via allerlei omwegen kwam het stuk weer in het bezit van 'De Friesche Trouw'.

Rituelen en symbolen

De mens is een ruwe steen in de beleving van de vrijmetselaar. Door aan zichzelf te werken ontstaat er een rechtehoekige steen, die samen met andere rechte stenen past in een tempel van de mensheid, een betere wereld. Ook werkt de Vrijmetselarij met symbolen en rituelen, waarbij verschillende voorwerpen worden gebruikt zoals ceremoniële zwaarden, schootsvellen en een hamer die 'de moker des gezags' wordt genoemd. Hierdoor lijkt het wel wat op een religie, hetgeen niet het geval is. Naast de rituele bijeenkomsten is het broedermaal een belangrijk en vooral gezellig treffen.

Boeiende tentoonstelling

De tentoonstelling, die tot 10 januari 1999 is te bezichten, toont vele voor-



Tempel van de 'Friesche Trouw' te Leeuwarden. Het gezicht is naar het westen gericht. (Uit: THOTH, Tijdschrift voor vrijmetselaren)

werpen afkomstig uit verschillende loges, zoals de gouden, met briljanten ingelegde, moker des gezags van prins Frederik, drie kostbare negentiende-eeuwse schootsvellen en ceremoniële zwaarden. De menukaarten en voorwerpen uit de negentiende eeuw geven

een goed beeld van de broedermalen uit die tijd. Voorts is in een van de ruimtes van het museum een loge nagebouwd, waarbinnen met behulp van meubilair uit verschillende loges uit Noord Nederland een tempel werd ingericht.

Symposium Media en Taal

Dit jier is it 60 jier lyn dat de Fryske Akademy (FA) oprjochte waard. Ta gelegenheid fan dit jubileum organisearret de fakgroep Sosjale Witten-skippen fan de FA op 28 oktober 1998 in symposium oer media en taal yn de Koperen Tuin, Prinsentún 1, yn Ljouwert.

Om ta bloei te kommen, moat in taal yn alle maatskiplike domeinen brûkt wurde, benammen ek yn in kearndomein as de media. Soks jout nije en gruttere kânsen. Mar net alle talen ha likense kânsen. Biede de media ek nije mooglikheden foar de lytsere talen, of is it allegear Ingelsk wat de klok slacht? De ferskillende sprekkers op it symposium, ôfkomstich fan it Sociaal-Cultureel Planbureau, de Katholieke Universiteit Nijmegen, de Universiteit van Amsterdam, Hemmen & Solarz

Communicatieadviesbureau en de Fryske Akademy beljochtsje it tema 'media en taal' elk út harren eigen perspektyf wei. In program foar in breed publyk. De kosten de persoan binne 200 gûne foar persoanen dy't betelle wurksom binne op it mêd fan media en/of taal en 50 gûne foar priivepersoanen. De neamde bydragen binnen ynklusyf konsumpsjes, dokumintaasje en lunsj. Opjefte kin oant en mei 21 oktober.

Neiere ynformaasje oer it symposium:

Piet Hemminga (058-2131414/
phemminga@fa.knaw.nl)
Johannes Ytsma (058-2131414/
jytsma@fa.knaw.nl)
Ynternet: <http://www.fa.knaw.nl>

Nederlands Klassiek Verbond

In verband met de verbouwing van de Provinciale Bibliotheek is de Buma-bibliotheek tijdelijk gevestigd in de Grote Kerkstraat 17 (naast museum Het Prinsessehof).

Lezingen

20 november 1998, Buma-bibliotheek, 20.00 uur - Dr R. Ferwerda: Empedocles, Hölderlin en Andreus.

10 januari 1999 - Drs R.A. van Rooyen: Goede Keizers - Slechte Keizers.

10 februari 1999 - Drs A.M.F.W. Verhoogt: Een ambtenaar in actie in het Ptolemeisch Egypte: Een kijkje in de agenda van Menches, gemeentesecretaris van Kerkeosiris (120-110 v.Chr.).

19 maart 1999 - Drs A.V.M. Hubrecht: De Romeinse grensvesting in Nederland.

Ex Oriente Lux

28 oktober - Prof. Dr M. Heerma van Voss: De Egyptische Scarabee.

16 december - Prof. Dr E. Noort: Nieuwe ontwikkelingen in het onderzoek naar de Zeevolken.

Ynboekt

Nije oanwinsten fan de Provinsjale
Biblioteek fan april oant en mei juny 1998.

Johanneke Sytsema

Skiednis

- * **Skiednis fan Fryslân 1750-1995.** Johan Frieswijk e.a. (red.). Amsterdam, Boom/Ljouwert, Fryske Akademy, 1998. 368 s.
- * **Geschiedenis van Friesland 1750-1995.** Johan Frieswijk e.a. (red.). Amsterdam, Boom/Leeuwarden, Fryske Akademy, 1998. 368 p.
- * **Fryslân 500: 1498-1998. Vijf eeuwen provinciaal bestuur.** Arie-Pieter van Nienes e.a. Leeuwarden/Ljouwert, Friese Pers Boekerij, cop. 1998. 144 p.
- * **Frisia in the first Millennium: an outline.** H.A. Heidinga, transl. C.P. Jefferis, ed. J. Bazelmans e.a. Utrecht, Matrijs, 1997. 64 p.
- * **Saksers yn Fryslân: Saksisch bestuur in Friesland 1498-1515.** P. Baks e.a. Leeuwarden, Fries Museum, 1998. 78 p.
- * **De Friese elf steden: bolwerken van cultuur.** Peter Karstkarel. Leeuwarden, Stichting Kultuer en Toerisme yn Fryslân, cop. 1997. 83 p.
- * **It libben fan de hillige Liudger, Altfried/It libben fan Gregorius, Liudger.** Klaas Bruinsma (oers.), Harm Oldenhof (ynl.). Boalsert, It Wite Boekhûs, 1997. 75 s.
- * **The late palaeolithic habitation of Haule V: from excavation report to the reconstruction of Federmesser settlement patterns and land-use.** P. Houtsma e.a., Assen, Van Gorcum, 1996. XII, 311 p.
- * **Bodemvondsten uit Oostergo.** Klaas R. Henstra. Burgum, Stichting Streekmuseum/Volkssterrenwacht Burgum, 1998. 36 p.
- * **Lánnammen út Barradiels ferline.** H.O. Veldman. Sexbierum, Oudheidkundige Vereniging Barradeel, 1997. 69 s.
- * **Oantinkens oan de Spaanske suksesjeoarloch (1706-1709 en 1711), Sicco van Goslinga.** út it Fransk oers. troch Lieuwe H. Bouma. Leeuwarden, L.H. Bouma, 1991. F, 171, VII s.
- * **Roman Hagois ou Autobiographie de la Comtesse Johanna Arnolda Bernardina Schimmelpenninck 1889-1971.** Douairière Cornelis Schelto Baron Van Heemstra 1942-1971. Homme Eernstma. Boalsert, Koperatieve Utjowerij, 1998. 192 p.
- * **Schakel naar de toekomst: 1947-1997.** 50 jaar Humanistisch Verbond in Friesland. Wil Boelema (samenst.) e.a. Leeuwarden, Humanistisch Verbond, regio Friesland, 1997. Giekerk, Rekladruk. 83 p.

* **Lectio publica Tiberii Hemsterhusii de originibus linguae Graecae.** J.H. Halbertsma. New ed. with a prefatory essay by Jan Noordegraaf and an introductory article by Anthonia Feitsma. Amsterdam, Münster, 1997. 42, 88 p.

* **Een snelweg van papier: vijf eeuwen druk-kunst.** Hans van de Kamp. Franeker, Museum 't Coopmanshûs, 1998. 40 p.

* **Tien Friezen over armoede en zedenbederf:** de bronnen van J.H. Beucker Andreae's Rapport betreffende een onderzoek naar den zedelijken en materielen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande en van de middelen om dien zooveel mogelijk te verbeteren. Goffe Jensma (red.). Ljouwert/Leeuwarden, Fryske Akademy, 1998. 84 p.

* **Het rode tasje van Salverda:** burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw. Goffe Jensma. Ljouwert/Leeuwarden, Fryske Akademy, 1998. 311 p.

* **Het dagboek van Anne Zijlstra,** herschreven door Gerben van der Berg. Dokkum, Vereniging ex-dwargarbeiders Nederland, afd. Friesland, 1996.



* **Ter verdediging van mijn eer:** het levensbericht van een Fries patriot, Johannes Lambertus Huber (1750-1826). Van idealist tot opportunist. Marco Baars, S.l.s.n., 990. 136 p.

* **Vierhonderd jaar houtzagen met wind.** J.C. Coppens e.a., Sprang-Capelle, 1996. 92 p.

Pleatslike skiednis

* **Tusken Tsjûkemar en Tsjonger.** L. van der Weide e.a. Delfstrahuizen, 1991-1998, 2 dl.

* **Terschelling en de visserij.** P. van Leunen. Harlingen, 1998. 176 p.

* **Stiefdochter aan de Singel:** de Sneker Cuyperskerk van St. Martinus 1871-1996. L. van Ulden. Sneek, Sint Martinusparochie, 1996. 24 p.

* **Hûndert jier keatsen op 'e Tsiene.** Lieuwe Ypma e.a. Marssum, K.V. Foarút, 1997. 252 s.

* **50 jaar V.V. Dronrijp: 1947-1997.** Simon Visser. Dronrijp, V.V. Dronrijp, 1997. 116 p.

* **Voormalige Friese kop-hals-romp boerderij te Schillaard en haar bewoners in een historisch perspectief.** Durk Swierstra. Ede, Swierstra, 1997. 21 p.

* **'Mei eigen krachten':** 175 jier Nut te Hallum, 1821-1996. Sieds Rienks. Hallum, Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen, Departement Hallum, 1996. 165 p.

* **Tusken terp en oer it dok:** 100 Kaatsvereniging Winsum. E. Andela-Smid. Winsum, 1997. 116 s.

* **Frysk selskip Gysbert Japicx:** 1897-Haarlim-1997. Haarlem, 1997. 46 s.

* **Wees vastberaden en waakzaam:** vijftientwintig jaar Samen op Weg in Aldeboarn. Lykele van der Ven. Aldeboarn, 1998. 16 p.

* **De cirkel is rond:** 125 jaar christelijk onderwijs in Britsum en Stiens. F.Boorsma-Hoekstra e.a. Stiens, 1998. 172 p.

* **Readtsjerk: doarp op it fuottenein.** Aukje Wijbenga-de Boer. Munein, 1997. 331 s.

* **Villa de wanhoop:** een verhaal over een huis aan de gouden hoep. Kees Draaisma. Heiloo, 1997. 116, 3 p.

Genealogy

* **Holwerda-te Nijenhuis:** kwartierstaat van en door Mente Holwerda. Metslawier, 1997. 301 p.

* **Index op genealogyske jierboeken 1987 t/m 1991.** Stichting Freonen fan de Argiven yn Fryslân. Ljouwert/Leeuwarden, 1998. 197 p.

* **Vier eeuwen Boijkema, Beukema, Buikema.** J.O. Beukema en R.J. Beukema. Schoorl, Amstelveen, 1998. 633 p.

* **Een familie Mulder uit Friesland.** Karst en Femmy Mulder. Zwolle, 1998. 240 p.

* **Familie van den(der) Berg:** nakomelingen van Meinte Ruurds en Pleuntje Jorrits. Rudie Koetje-van der Berg. Birdaard, 1992-1998. 2 dl.

* **Honderd jaar Brandsma Rohel.** Bein Brandsma. Augustinusga, 1998. 95 p.

Sport

* **Ontberingen:** de sport en zijn helden in de barre winter van 1963. Jacob Bergsma. Utrecht, 1996. 125 p.

* **Spelreglement en wedstrijdreglementen.** Dambond Fries Spel, 1997. 24 p.

* **De wind in de rug.** Henk van Dorp. De Bilt: KNMI, cop. 1997. 85 p.

Taal

* **Friesische Formenlehre in Tabellen.** Ommo Wilts. Nordfriesischen Verein für Heimatkunde und Heimatliebe e.v. in zusammenarb. mit der Nordfriesischen Wörterbuchstelle. Husum: VII: Halligen. Husum, Matthiesen, 1997. 34 s.

Agenda

Lezingen

4 november a.s. 19.30 uur, Museum Het Princessehof

Drs Saskia Bak, medewerkster van het Fries museum opent het seizoen met een voordracht over de bekende graficus M.C. Escher.

Bij de tentoonstelling *'In het spoor van Italië'* vinden de volgende lezingen plaats:

31 oktober 11.30 uur, Fries Museum, Drs G. Elzinga over Friezen in Italië

14 november 11.30 uur, Fries Museum, drs H. Maring, Mata Hari in de Scala

Voor meer informatie over de tentoonstelling zie de agenda. Wilt u meer over de lezingen weten, belt u dan met het Fries Museum

Gemeentearchief Leeuwarden, Grote Kerkstraat 29. Tel.: 058-2338399. Open: di/wo/vr 8.30-16.30, do 8.30-21.

t/m 27 november

De Collectie-Italië

Overzichtstentoonstelling uit de bibliotheek van mr Jacob Dirks. Deze expositie sluit aan bij de tentoonstelling 'In het Spoor van Italië' in het Fries Museum

Kunstaal Van Hulsen, Bagijnestraat 64, Leeuwarden. Tel.: 058-2124904. Open: di t/m vr 12-16.30

Foundation Marguerite

Een museale wandeling door het artistieke en culturele leven van Aiko en Marguerite van Hulsen. Tentoonstelling van tekeningen, pastels, olieverfschilderijen en bronzen van de hand van Marguerite van Hulsen-Bouchier. De expositie geeft een impressie van haar leven met Aiko van Hulsen en hun beider leven in de wereld van de kunst.

Monument van de maand oktober 'Ouderenzorg in Akkrum'

De drie verzorgingshuizen in Akkrum, Coopersburg (1900), Welgelegen (1925) en Leppehiem (1976) staan in de maand oktober in het middelpunt van de belangstelling. Niet alleen de plaatselijke ouderenzorg maar ook de ouderenzorg in het algemeen zijn het onderwerp. Rond deze drie huizen worden allerlei activiteiten georganiseerd zoals, lezingen, rondleidingen in de verzorgingshuizen. Een dorpswandeling en een fietsroute in de omgeving vormen een onderdeel daarvan. Tevens is er een tentoonstelling te bezichtigen met veel origineel en boeiend materiaal. Het monument van de maand vindt plaats op de zaterdag- en zondagmiddagen in oktober van 13.00 tot 17.00 uur.

AMELAND

Sorgdrager museum, Herenweg 1, Hollum. Tel.: 0519-554477. Open: wo t/m za 13.30-17.

Het beeld verwoord (en andersom)

- Wissel-expositie van lino's van Nies den Engelsens. Tevens is in deze tentoonstelling een aantal gedichten van Lenze L. Bouwers opgenomen

Natuurcentrum Ameland, Strandweg 38, Nes. Tel.: 0519-542737. Open: wo t/m za 13-17.

Congeraal

Op 10 januari van dit jaar spoelde op het strand van Ameland een congeraal aan. Het dier is circa anderhalve meter lang en heeft verwondingen aan zijn staart en oogvlies. Het is uniek dat deze aal nog steeds in leven is. Tegenwoordig komt hij niet meer in onze wateren voor, maar wordt hij hoofdzakelijk in de oceaan gesignaleerd.

Potvis

In de loop der tijden is er nogal eens een potvis op het strand van Ameland aangespoeld. Reden genoeg voor een grote overzichtstentoonstelling.

'Rijkswaterstaat 200 jaar'

Rijkswaterstaat bestaat dit jaar 200 jaar. Overal in ons land is te zien wat er in die twee eeuwen is gepesteed. Vooral de zeer zware regenval in september jl. maakt overduidelijk hoe belangrijk de taak en functie van deze dienst is. Tijdens de expositie wordt onder meer aandacht besteed aan de veerdammen van Holwerd en Nes.

Landbouw/Juttersmuseum "Swartwoude", Hoofdweg 1, Buren. Tel.: 0519-542845. Open: wo t/m vr 13.30-17.

Iedere dinsdag- en donderdagmiddag
Met de Jan Plezier over het eiland.
Aanvang 14.00 uur bij het museum.

Iedere donderdagmorgen
Met de Jan Plezier naar de Nassaukooi.
Aanvang 10.00 uur bij het museum.

ANJUM

Anjumer Molen "De Eendracht", Mounebuorren 18. Tel.: 0519-321926. Open: ma 13-17, di t/m za 10-17.

t/m december
Foto-expositie van oud-Anjum

Doorlopend

Zes zolders kijkgenot

Vaste exposities, zoals een foto-expo van molens in Friesland en Dongeradeel, molenmodellen, uitzicht op het Lauwersmeer enz.

DOKKUM

Streekmuseum "Het Admiraliteitshuis", Diepswal 27. Tel.: 0519-293134. Open: di t/m za 14-17.

t/m 24 oktober
Dokkumer, Kollumer en Amelanders zilver. De tentoonstelling laat vijf eeuwen zilverwerk zien.

* **It Frysk de mjitte nommen.** Bydrage ta de fierdere ymplementaasje fan it twatalich ûnderwiis yn it Frysk troch de nije Bestjoersôfspraak Fryske Taal en Kultuer. Kearnwurkgroep Frysk. Ljouwert/Leeuwarden, Berie foar it Frysk, 1997. 85 s.

* **Fries in authentieke akten:** vooronderzoek ten behoeve van de werkgroep authentieke akten. H. Walsweer e.a. Ljouwert, Berie foar it Frysk, 1998. 82 p.

Natuer

* **De heide van Duurswoude**, W. Nijlusing, R. Jonkman, K.A. Tulp. Leeuwarden, 1997. 83 p.

* **Meer ruimte voor weidevogelbescherming in Fryslân.** Gedeputeerde Staten van Fryslân. Leeuwarden, Provincie Fryslân, 1997. 88 p.

* **Vogelwacht Bolsward e.o. 1947-1997.** A. Nagel e.a. Bolsward, 1997. 88 p.

* **Vegetatiekartering "De Grie" (Terschelling) 1:5000**, 1993, op basis van false-colour luchtfoto's. Delft, Rijkswaterstaat, Meetkundige Dienst, 1997. 33 p.

Ferskaat

* **Bij Dokkum om naar Leeuwarden.** Zus Wassenaar e.a. Terwispe, Wassemaar etc., 1997. 109 p.

* **Plaknammen yn Fryslân:** standertlist mei offisjele en offisjeuze toponimen fan alle plakken mei doarps- of stedsstatus./Plaatsnamen in Fryslân: standaardlijst met officiële en officieuze toponiemen van alle plaatsen met dorps- of stadsstatus. Ljouwert/Leeuwarden, Ried fan de Fryske Beweging/Hilaard, Versloot-kartografy, 1997. 32 s.

* **North Frisia and Saterland:** Frisian between marsh and moor. Ommo Wilts e.a. Brussel, European Bureau for Lesser Used Languages, 1996. 48 p.

* **Advies voor richtlijnen voor het milieu-effectrapportage Tracé-vaststelling Aldtsjerk-Leeuwarden.** Commissie voor de Milieu-effectrapportage. Utrecht, Commissie voor de Milieu-effectrapportage, 1994. 20, 9 p.

* **Sociaal economische aspecten van ruimtelijke ontwikkelingsvisie:** de Blauwe Zone. E.C. van der Knijff. Leeuwarden, 1994. 15 p.

* **Fedde Schurer as politikus, bewegjer, dichter:** symposium hâlden op 16 maaie 1998. Martin van Amerongen e.a. Ljouwert/Leeuwarden, Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum, 1998. 52 s.

* **Abe Bonnema, architect.** Marijke Martin e.a. Rotterdam, 010 Publishers, 1998. 228 p.

De expositie toont onder meer huwelijksbekers, knottekistjes, brandewijnkommen, zilver- en goudbeslag voor kerkboeken, zilver en goud behorende bij de streekdracht. Voorts is er zilver voor op tafel, zoals theebussen, koffie- en theepotten en bestek. Bijzonder op dit gebied is een vouwlepel uit 1730-1740, gemaakt door Douwe Snip uit Dokkum. De steel van de kauri-schelp kan door middel van een scharnier opgevouwen worden. De lepel is eigendom geweest van T. van Thuyne, predikant te Dokkum. Een ander fraai voorwerp is een gildebeker uit 1613 gemaakt door Gerrit Stoffels uit Dokkum. Opdrachtgever was Tjebbe Jelgerszoon, burgemeester van Dokkum en tevens lid van het bakkersgilde. Hij gaf bij testament opdracht te beker te laten vervaardigen. Na 1830 werd de beker als Avondmaalsbeker gebruikt.

Voorts zijn twee bijzondere tazza's of drinkschaaltjes tentoongesteld, één gemaakt van schildpadpantser. Dergelijke drinkschaaltjes werden gebruikt door vermogende families en bedoeld voor een heilsdrank op de zwangere vrouw des huizes 'dat je Zwaantje wel zwemmen mag', waarmee een voorpoedige geboorte werd bedoeld.



Twee tazza's op een oude Friese merklap. Links een 'zwaantje', circa 1640, mogelijk Wilcke Doncker, Dokkum. Rechts tazza zilver en schildpad, eind 16e eeuw, Ype Janszoon, Dokkum.

Van de 16e en de vroege 20e eeuw wordt slechts een enkel stuk getoond. Het Dokkumer Gilde werd voor het eerst bevestigd in 1645. Voor die tijd kende Dokkum echter ook al goud- of zilversmeden. Omdat in Kollum en Ameland te weinig goud- en zilversmeden gevestigd waren om een eigen gilde te vormen, werden zij ondergebracht bij het gilde van Dokkum. Ook het Dokkumer gilde was echter klein. Het minimum aantal leden was gesteld op drie, een aantal dat een enkele keer niet bereikt werd. Hoewel Dokkum op het gebied van goud- en zilverwerk steeds een wat achterliggend gebied bleef, was het toch niet echt geïsoleerd. Maar al te vaak werkte een in Harlingen opgeleide meester in Dokkum of andersom.

DRACHTEN
Museum Smallerland, Museumplein 2.
Tel.: 0512-515647.
Open: di t/m za 11-17, zo 13-17.

t/m 10 januari 1999
Ken uzelf, vrijmetselarij in Noord-Nederland
Tentoonstelling over de geschiedenis van de broedersschappen in Noord-Nederland

met nadruk op de loges in Friesland. Voor het eerst wordt in Nederland een groot historisch overzicht gegeven van de vereniging, die met zoveel geheimzinnigheid is omgeven. Speciaal voor deze unieke expositie worden op zondagmiddagen van 14.00 tot 15.00 uur rondleidingen verzorgd tegen een geringe extra vergoeding.
Zie voor meer info pag. 22.

HEERENVEEN
Museum Willem van Haren,
Van Harenspad 50-52. Tel.: 0513-623408.
Open: di t/m vr 10-17, za en zo 14-17.

In verband met een grote verbouwing is het museum tot nadere aankondiging gesloten

JOURE
Oldtimermuseum "Select",
Mme. Curiewei 4, Woudfennen.
Tel.: 0513-415499. Open: wo t/m zo 10-17.

Doorlopend
Het Koperen Tijdperk
- Bijzondere expositie van old-timers uit het begin van onze eeuw met heel veel koperwerk aan bijv. de radiator of de koplampen. Tegelijkertijd is er koperwerk uit de jaren twintig van deze eeuw te zien.

KOLLUM
Oudheidkamer "Mr Andrea",
Eyso de Wendtstraat 9-11.
Tel.: 0511-452833. Open: di t/m za 14-17.

Het gehele jaar
Glashelder
- Tentoonstelling over glas in allerlei vormen en soorten. De expositie kwam tot stand in samenwerking met Royal Leerdam

KORNWERDERZAND
Kazemattenmuseum Kornwerderzand, Tel.
058-2664865.

Doorlopend
Zeven kazematten zijn heringericht in de stijl van de meidagen van 1940.
- Achter betonnen muren van drie meter dik ziet u hoe het leven van de militairen op Kornwerderzand was

LEEWARDEN
Fries Museum, Turfmarkt 11.
Tel. 058-2123001. Open: ma t/m za 11-17,
zon- en feestdagen 13-17.

t/m 8 november
Het welkvaaren van deese bodem
- Frides Laméris en zijn zoektocht in de glazenkast van het Fries Museum. De kunsthandelaar en antiquair in oud glas, Frides Laméris, één van de experts van het t.v.-programma 'Tussen Kunst en Kitsch' heeft op uitnodiging van het Fries Museum een tentoonstelling samengesteld van de meest bijzondere glazen uit de collectie. De titel van de tentoonstelling is ontleend aan een inscriptie op een 18e-eeuwse bokaal. De collectie glas bestaat uit meer dan vijfhonderd stuks en is door de jaren heen slechts op zeer kleine schaal opgesteld geweest. Misschien is het juist daarom wel een van de minder bekende collectie-onderdelen. Door een legaat van Age Looxma Ypey kwam het meeste van het aanwezige glaswerk al in

1892 en bloc in het museum terecht. Deze vermogende vrijgezel liet niet alleen zijn beroemde porselein- en glascollectie aan de provincie Friesland na, maar ook een fors bedrag om een uitbreiding van het toen jonge Fries Museum te kunnen laten realiseren. Naar de mode van die tijd werd een porseleinzal gebouwd met vaste, hoge kasten waarin de porseleinen voorwerpen zeer dicht naast en door elkaar heen kwamen te staan. Een kast met daarin tientallen glazen stond in een hoek van deze zaal.

Het merendeel van de collectie bestaat uit glazen uit de 17e en de 18e eeuw. De glazen zijn voorzien van gegraveerde voorstellingen en teksten. Ruim vertegenwoordigd zijn de zogeheten gelegenheidsglazen zoals huwelijksglazen met wapens, geboorteglazen, ceremoniële glazen met de wapens van de Zeven Provinciën, glazen betrekking hebbend op de Oranje's en glazen met goede wensen voor de landbouw en scheepvaart. Het museum bezit een enkel glas uit de 16e eeuw uit de Nederlanden, Walddglas uit Duitsland en Bohemen, Engelse slingerlazen enz. De tentoonstelling is te zien in een van de zalen van de 16e-eeuwse Kanselarij

t/m 29 november
In het spoor van Italië
- Noordelingen op reis naar Italië 1450-1950
Verschillende groepen reizigers uit het noorden des lands hadden in de afgelopen eeuwen belangstelling voor kunst en cultuur van Italië. Uit onderzoek van de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden bleek namelijk dat naast groepen mensen uit Holland en Utrecht vooral Friese en Groninger geleerden, kunstenaars en toeristen Italië hebben bereisd. Bovendien bleek dat het museum in het bezit is van een omvangrijke verzameling voorwerpen van deze noordelijke reizigers. Getoond worden beeldhouwwerken, schilderijen, tekeningen en aquarellen van bijv. Wybrand de Geest, Lourens Alma Tadema en Maurits Cornelis Escher. Er zijn afbeeldingen te zien van plaatsen waar zij hun inspiratie opdeden, dagboeken van toeristen die de 'Grand Tour' maakten en brieven en prentbriefkaarten die ze naar de familie thuis stuurden.

Behalve in het Fries Museum vinden er gedurende deze periode onder hetzelfde motto tentoonstellingen plaats in het Universiteitsmuseum in Groningen en het Gemeentearchief in Leeuwarden.

t/m 29 november
Gewoon anders - Douwe Elias
Expositie van portretten van schoolkinderen in het buitengewoon onderwijs uit de periode 1995-1998

Video- en Fotokabinetten:
Medium Girl - Barbara Visser: video 1997
Van Meerendonk's laatste woorden (1) - Van Meerendonk: video 1995
Fotowerken van Bert Sissingh 1997/98

Prentenkabinet:
t/m 8 januari 1999
Scandinavische grafiek uit de collectie Knecht-Drenth
- Expositie van werk van o.a. Per Kirkeby, Bengt Lindström, Asger Jorn

Keramiekmuseum "Het Prinsessehof",
Grote Kerkstraat 11. Tel.: 058-2127438.
Open: ma t/m za 10-17,
zon- en feestdagen 14-17.

t/m 10 januari 1999

Inca's, heersers van de Andes

- 3000 jaar Andes cultuur (1500 v.Chr.-1532 na Chr.)

Zeer bijzondere tentoonstelling van 200 archeologische topstukken uit Peru, het land van de Inca's. Het merendeel van deze aardewerken voorwerpen, aangevuld met enige gouden en zilveren objecten, zijn nog nooit eerder getoond. De voorwerpen zijn afkomstig van een recente schenking aan het Museum voor Volkenkunde in Rotterdam en een belangrijke particuliere verzameling. Ook zijn er bijzondere stukken uit eigen collectie van het museum Het Prinsessehof tentoongesteld.

De tentoonstelling geeft een uitgebreid overzicht van de bloeiperiodes van de Inca en pre-Inca culturen. Naturalistische voorstellingen van de Moche cultuur (450 na Chr.), kleurrijke schilderijen van de Nasca cultuur (350 na Chr.) en de abstracte vormgeving van de Chavin-cultuur (1000 v. Chr.) getuigen van de verfijning en virtuositeit in het werk van de Andes kunstenaars. Ook de meest spectaculaire vondst uit het Andes-gebied is te zien: een koperen ratel met afbeeldingen van krijgers, geheel in de stijl van de koningsgraven van Sipán (300 na Chr.). Veel van de voorwerpen zijn gevonden in graven en tempels en weerspiegelen de kosmologische visie van de Andes-culturen, waar rituele handelingen tot doel hadden om in contact te komen met de 'andere wereld' van goden en voorouders. De grafen tempelvondsten omvatten dan ook veel afbeeldingen van de goden in al hun gedaantes zoals poema's, vogels, slangen en als de orka met zijn bloedige muil. Aardewerken doodshoofden staren de bezoeker aan, terwijl de beelden van flora en fauna getuigen van het ritme der seizoenen.

MODDERGAT

Museum "t Fiskershoeke", Fiskerpaad 4-8a. Tel.: 058-589454.
Open: ma t/m za 10-17.

t/m 31 oktober

Aquarellen van Jan Kooistra

- Een bijzondere expositie van werk dat alleen het Friese Wad als onderwerp heeft.

NOORDWOLDE

Rotacentrum, Rietvlecht- en Bijenteeltmuseum, Manauplein 1. Tel.: 0561-431885. Open: di t/m za 13-17.

t/m 19 oktober

Van de wieg tot het graf

- Expositie over vlechtwerk, van bakermat tot korfkist

OOSTMAHORN

Oerka I.V. Museum, Oostmahorn 15. Tel.: 0519-321583. Open: april t/m novemb_ber do t/m za 9.30-11.30/14-17, op afspraak het gehele jaar.

Doorlopend

'Er was eens...'

- Expositie van werk van Irene Verbeek.

SNEEK

Fries Scheepvaartmuseum en Sneker Oudheidkamer, Kleinzand 14. Tel.: 0515-414057.
Open: ma t/m za 10-17, zo 12-17.

24 oktober t/m 29 november

Maritieme Ex Libris

12 december t/m maart 1999

- Ids Wiersma tekent en schildert de Friese Zuidwesthoek

Contactavonden

De contactavonden worden gehouden in de nieuwe gehoorzaal van het museum. Ook niet-leden zijn van harte welkom. De toegang is gratis. De lezingen beginnen om 19.30. Het museum is om 19.00 uur open.

Maandag, 26 oktober:

Age Veldboom

- Ervaringen van een deelnemer aan de strontrace.

Woensdag, 24 november:

Ids Willemsma

- It reedmeitsjen troch de Willemsma's fan G.S. Ruiter-redens te Akkrum.

Maandag, 18 januari:

Friese handel en scheepvaart in de late Middeleeuwen

Open Dag

Zaterdag, 12 december van 10-17 uur vindt de jaarlijkse open dag plaats. Er zijn diverse activiteiten zoals een antiekkering, demonstraties modelbouw en oude handwerktechnieken, openstelling depots, videopresentaties, boekenverkoop etc. Gratis toegang

SURHUISTERVEEN

Munt- en Penningkabinet Spaar- en Voorschotbank, Jan Binneslaan 9a. Tel.: 0512-369999. Open: di t/m vr 14-17.

Tot 1 januari 2002

De komst van de Euro

- Ondanks alle discussie nadert de invoering van de EURO met rasse schreden. De vraag hoe de nieuwe munten en bankbiljetten er uit gaan zien dringt zich op en steeds vaker houden de (veronderstelde) gevolgen van de eenheidsmunt de gemoe-deren bezig. Een goede reden voor het Munt en Penningkabinet dit onderwerp eens duchtig onder de loep te nemen

SWICHUM

Nicolaes Tjerke, Aytadyk 3. Tel.: 058-2552635. Open: ma/wo 9-11.30, di 14-17, zo 10-18. In juli, augustus en september ook za 10-18

Doorlopend

De uitvaart in al haar aspecten

- Weinig mensen zijn op de hoogte van de vele nieuwe mogelijkheden omtrent de uitvaart. De Stichting Uitvaart-Informatie Friesland biedt door middel van voortdurend wisselende tentoonstellingen zoveel mogelijk informatie. Daarnaast is het kerkje uiteraard te bezichtigen

VLIELAND

Museum Tromps Huys, Dorpsstraat 99. Tel.: 0562-451600. Open: oktober: di t/m zo 14-17, november-maart: wo en za 14-17 en op verzoek.

t/m 17 oktober

In zorgcentrum 'De Uiterdon', Boslaan 1:

Frida Holleman, Vlielandse aquarellen.

De woonkamer van 'De Uiterdon' is dagelijks geopend van 10-17 uur. Het werk van Holleman is te koop via museum Tromps Huys

t/m 9 april 1999

Vlielanders Amateurs

- Eilanders tonen de resultaten van hun creativiteit met verf en penseel

De Noordwester, Vlielands Centrum voor informatie en documentatie, Dorpsstraat 150. Tel.: 0562-451700. Open: tijdens schoolvak. ma t/m za 14-17.

Doorlopend

Schatten uit de Noordzee

- Wrakvondstenzolder: vondsten van de bodem van de Noordzee vanaf eind 1800 tot 1996

ZWAAGWESTEINDE

Oudheidkamer Dantumadeel, Sikke Boukesstraat 4. Open: wo en za 14-17.

t/m 21 november

Leven(d) in Dantumadeel

- Tentoonstelling in verband met het 40-jarig bestaan van de Oudheidkamer.

De expositie toont mensen en voorwerpen en dergelijke uit Dantumadeel

**Fryslân nr 4
verschijnt in december.
Kopij inleveren uiterlijk
9 november a.s.**

**Het eerste nummer van
1999 verschijnt in maart
van dat jaar.**

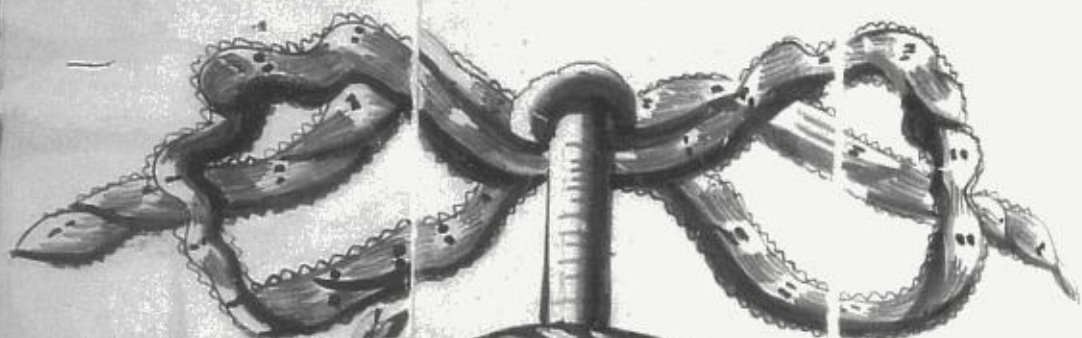
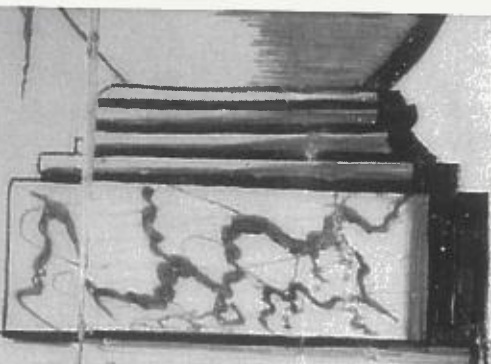
Advertentietarieven:

**Hele pagina: 1x f. 750,-
Halve pagina: 1x f. 450,-
Kwart pagina: 1x f. 275,-**

Advertenties sturen naar het redactieadres:
Postbus 6091, 8902 HB Leeuwarden.

Bij de achterpagina:

*De boreling Albert Liewues Potma kreeg
een speciale vermelding in de tegelwand*



§ 70 j

Den 2 Augustus
des dingsdaags morgens
half negen uur
is geboren

Albert Jannes Potma